

SUOČAVANJE S PROŠLOŠĆU

analiza intervjua napravljenih u Hrvatskoj

Izvještaj napisala :
Vesna Kesić

Uredio, uvodni dio o aktivnostima napisao
i za sastanak u Poreču pripremio :
Goran Božičević

Quaker Peace & Social Witness
Prosinac 2003

Sadržaj - struktura

I. Uvod - metodologija

II. Perspektive suočavanja s prošlošću

1. Što za intervjuirane znači sam pojam suočavanja s prošlošću
2. Koliko daleko u prošlost su ljudi spremi ići ?
3. Zašto se trebamo suočavati s prošlošću?
Da li se suočavanjem s prošlošću nešto postiže?
Može li se održivi mir postići bez suočavanja s prošlošću?
4. Je li suočavanje s prošlošću prioritet?
Koje ključne teme ispitanici uočavaju pri suočavanju s prošlošću?
Koliko su ljudi spremni saslušati iskustva drugih grupa?
5. Koje specifične prepreke identificiraju pri suočavanju s prošlošću?
U čijem interesu bi moglo biti sprečavanje procesa suočavanja s prošlošću?

III. Aktivnosti (poznate, postojeće) oko suočavanja s prošlošću

IV. Kako se suočiti s prošlošću

1. Sugestije intervjuiranih o tome kako se treba suočavati s prošlošću
2. Odnos regionalno-lokalno
3. Stavovi o odnosu komisija za istinu i pomirenje i sudova

V. Podrška potrebna za proces suočavanja s prošlošću

VI. Zaključci

I UVOD

Za potrebe QPSW u Hrvatskoj su intervjuirane 42 osobe u 27 intervjuja, iz 15 nevladinih organizacija - većinom mirovnih i ljudsko pravaških, medijskih, sveučilišnih te Crkvenih institucija. Vođena su 22 individualna intervjuja, 3 u paru te 2 u fokus grupama.

Uzorak intervjuiranih osoba mogao bi se prema J.P. Lederachu¹ opisati kao podjednako raspoređen u srednji i donji sloj društvene piramide. Srednji sloj predstavlja «opinion makere», ljude koji imaju pristup i političkim elitama i 'običnim' ljudima, dok donji sloj predstavlja «community leadere» iz baze piramide, to jest osobe koje komuniciraju i ostvaruju utjecaj unutar manjih, ili čak grass root zajednica.

Intervjui su, prema uputama i prema potrebama projekta vođeni na osnovi strukturiranog upitnika, ali i uz neka dodatna pitanja (potpitanja) intervjuera, Gorana Božičevića koji je i sam iskusan aktivist na polju izgradnje mira i mirovnih inicijativa u Hrvatskoj i u regiji.

Intervjui su analizirani na osnovi transkripata s fokusom na dobivenim idejama, iskustvima i znanjima, detektiranju osnovnih tema koje se pojavljuju u intervjuima i problema koje intervjuirani uočavaju u vezi s procesom suočavanja s prošlošću u Hrvatskoj, ali i na području bivše Jugoslavije.

Zaključak predstavlja sažimanje osnovnih ideja koje su se pojavile tokom analize intervjuja, te neke preporuke o mogućem toku i aktivnostima vezanim uz proces i potencijalni program suočavanja s prošlošću. Preporuke se podjednako odnose na rad s pojedincima, grupama i na javni rad unutar društava i država nastalih raspadom SFRJ.

Tokom rada na ovom izvještaju, predstavnik QPSW u Hrvatskoj Goran Božičević i izjaviteljica Vesna Kesić redovito su se sastajali barem jednom mjesečno od veljače do kolovoza 2003, te razmjenjivali iskustva, ideje i informacije. Izvještaj je dio trajnog procesa suradnje i savjetovanja.

Intervjui su vođeni u razdoblju od veljače do svibnja 2003 i svaki je trajao oko jedan sat. Analiza intervjuja započela je tek nakon što je većina intervjuja dovršena i nije slijedila redosljed njihove provedbe. Rekla bih da sam redosljed čitanja i analize intervjuja odredila prema raznovrsnosti s obzirom na mjesto porijekla, vrstu organizacije i profesionalnu, odnosno političko-aktivističku orijentaciju intervjuiranih. Taj postupak odabrala sam s namjerom da već u početku dobijemo uvid u što veću raznolikost iznesenih ideja i iskustava, a time i širok dijapazon sugestija i preporuka o mogućem budućem radu na temi. Pretpostavka se pokazala točnom.

U analizi intervjuja i sistematizaciji materijala, slijedila sam teme/pitanja zadana od tima koji je pripremao projekt (vidi *Terms of Reference*).

No, tokom čitanja i analize intervjuja pokazalo se da je neke teme nemoguće razlučivati, jer se međusobno jako isprepliću. To važi naročito za prvu sekciju

¹ John Paul Lederach: *Building Peace. Sustainable Reconciliation in Divided Societies*, 1997. Lederach opisuje mogući uzorak za socijalna istraživanja kao piramidu na čijem se vrhu nalaze politička i druge javne elite, u sredini novinari, lokalno političko vodstvo i drugi opinion makeri, odnosno donositelji odluka, dok se na dnu piramide nalaze lideri i liderice lokalnih zajednica, NVOa i slično. Iako su oni bojčano najzastupljeniji i imaju izravan utjecaj u zajednicama, oni su najrjeđe u fokusu socijalnih istraživanja.

(Perspektive) koja bi prema uputama trebala sadržati najviše pod-tema. Intervjuirani pojedinci i pojedinke nisu svi bili voljni odgovoriti na svako postavljeno pitanje, ili nisu imali znanja, odnosno mišljenja o pojedinim temama, ili ponekad nisu razlučivali pod-teme. Stoga, u skladu s *Terms of Reference*, analiza ne slijedi dosljedno sugerirane okvire, a ne slijedi u potpunosti niti redosljed pitanja i odgovora iz strukturiranog intervjua. To mi se učinilo primjerenim pogotovo stoga što su i odgovori intervjuiranih često bili rasuti, a također i stoga što su se i tokom intervjuiranja i tokom analize nametnule i neke nove teme/pitanja, (npr. problem odnosa komisija za istinu i pomirenje i sudova, o čemu nije bilo postavljeno izravno pitanje). Goran Božičević i ja također smo, tokom konzultacija i sami dolazili do uvida čega npr. u intervjuima nema ili što nije dovoljno naglašeno. O tome više vidi u Zaključcima. Citati kao ilustracija pojedinih iskaza korišteni su u onoj mjeri u kojoj izražavaju vrlo tipično ili vrlo neobično ili rijetko mišljenje, dok je ostatak analiziranog materijala razvrstana u pojedine grupe koje su se nametnule tokom analize.

II PERSPEKTIVE SUOČAVANJA S PROŠLOŠĆU

II. 1. Što za intervjuirane znači sam pojam suočavanja s prošlošću

Većina intervjuiranih u Hrvatskoj, s obzirom da velikim dijelom predstavljaju uzorak aktivista u nevladinim udrugama koje su se bavile mirovnim radom ili radom s osobama s ratnim iskustvom (trauma, prava, izbjeglički/povratnički status, manjine, sudionici rata, itd.) vrlo je svjesna problema i važnosti procesa suočavanja s prošlošću i nezadovoljna sa dosadašnjim procesom. No vidljiv je i različit pristup i različito razumijevanje problema, što proizlazi iz raznovrsnih statusa i pogleda grupa i pojedinaca-pojedinki. Jedan dio intervjuiranih govorio je iz vrlo osobnih iskustava, dok su drugi temi pristupali iz sekundarnog iskustva rada sa nabrojanim skupinama, ili iz nekog općeg, ideološkog pogleda na problem, ali se svi ti pristupi uglavnom i isprepliću.

Već je na prvi pogled uočljivo da se pri pokušaju definiranja “što (za intervjuiranu) znači suočavanje s prošlošću” javlja stanovita nedoumica oko samoga pojma:

- *Doista, kaj to uopće znači u Hrvatskoj danas?*
- *Kada čitam ovo pitanje, što suočavanje sa prošlošću znači u Hrvatskoj danas, ne znam koliko je ova riječ suočavanje jasna.*

Odgovori, međutim pokazuju da sami ispitanici imaju relativno jasan pojam što je to suočavanje s prošlošću i koji je njegov smisao i društveno-politički značaj, ali ih većina želi ukazati da:

a) u Hrvatskoj javnosti sam pojam «prošlosti», kao ni značaj procesa suočavanja s prošlošću nisu niti dovoljno poznati niti definirani, pa stoga niti tema ozbiljnijih javnih rasprava

b) da postoji nekoliko razina mogućeg suočavanja s prošlošću, pri čemu su dvije osnovne **osobno** i **kolektivno** suočavanje, to jest podjela na privatnu i javnu sferu.

Mnogi naglašavaju (i identificiraju kao jedan od osnovnih problema/prepreka pri suočavanju) to što se te dvije razine mogu odvijati odvojeno: u obitelji se priča i poznaje jedna prošlost i tu obično članovi obitelji prihvaćaju kao «istinitu», dok u javnosti ne postoje ni standardi, niti procesi koji bi omogućili sagledavanje prošlosti na primjeren način.

- *Nedvojbeno je da imamo potrebu, mnogi od nas, da se s tom prošlošću suočimo na način koji bi bio nov, ili možda više od toga da to suočivanje bude javno. Jer na način koji je moj vlastit, ja se mogu svakodnevno sam u sebi suočiti.*

c) da suočavanje s prošlošću, mora teći na obje razine (privatnoj i javnoj, kolektivnoj i individualnoj)

- *Induktivan pristup je poželjan najviše možda zbog toga što nam nedostaju žive nefrizirane, nerezirane priče, dakle one koje su nastale u slobodnom prostoru slobodne diskusije. Čini mi se da bi to suočivanje sa prošlošću sudionicima pomoglo da se oslobode od straha, od bola i od predrasuda. Kad govorim o oslobođenju od straha, imam potrebu prije svega naglasiti taj osjećaj da se ljudi nisu politički oslobodili, odnosno da se suočivanje s prošlošću ne zbiva slobodno od političkih i ideoloških diktata.*

Intervjuirani proces suočavanja s prošlošću povezuju sa nekoliko drugih podjednako tako u javnosti nedovoljno prisutnih i nerazjašnjenih pojmova, kao što su **pravda, krivica, odgovornost, pomirenje, oprost, obnova povjerenja, istina i suživot.**

Većina intervjuiranih, iako ne svi, govoreći o tim temama, uglavnom je imala na umu potrebu da se većinsko, hrvatsko stanovništvo suoči sa vlastitom «lošom» prošlošću, odnosno sa zločinima koji su počinjeni od strane, ili u ime Hrvata i hrvatske države. No, pri tome treba voditi računa da su ispitanici mahom aktivisti mirovnih i ljudsko-pravaških grupa koje pokušavaju uspostaviti dijalog između različitih (etničkih) skupina koje su tokom rata bile u sukobu. Utoliko su se ispitanici, osim nekolicine iznimaka, relativno rijetko referirali na zločine i nepravdu počinjenu većinskom narodu, odnosno bili su mnogo manje specifični kad je o tim zločinima riječ. Iznimku, odnosno izrazito jednostran stav o pitanju suočava nalazimo samo ju jednom slučaju, to jest fokus grupi

- *Što se tiče Hrvatske čini mi se, radi pravednoga mira u regiji, da bi bilo potrebno da se Srbija, odnosno njena mirnodopska politika ispriča za sve što je napravila, odnosno što su bivši nositelji vlasti u Srbiji napravili u Hrvatskoj. Mislim da su oni daleko najodgovorniji za sve što se dešavalo na području bivše Jugoslavije. To bi bilo nužno i neophodno za rješavanje sukoba u regiji. Hrvatska je bila žrtva u ratu, i bez te isprike, mir u regiji nije moguć.*

Vjerski inspirirana mišljenja koja su u ovom uzorku bila rijetka, u pravilu se pozivaju na kršćansku obvezu oprosta, ali taj oprost nije da tako kažemo «bezuvjetan»:

- *Slažem se da treba oprostiti i ja sam u svom srcu oprostio, ali taj isti koji je napravio zlo treba napraviti svoje. Kao što mi govorimo na našim tečajevima, treba se izvinuti, tražiti oprost i nadoknaditi štetu. Onda mi možemo govoriti o pomirenju. Mi možemo oprostiti, ali do pomirenja može doći ako onaj koji je napravio štetu i zlo to nadoknadi. Ne da mi sad njemu napravimo zlo, nego da nadoknadi štetu. Oprostiti - da, ali zaboraviti ne možemo.*

Većina intervjuiranih, međutim, prošlost ne sagledava kao «etnički obojenu», već kao produkt spleta povijesnih i političkih okolnosti.

Kao i pojam suočavanja s prošlošću i njemu bliskim temama, podjednako je kontroverzan i period koji bi u tom suočavanju trebao biti definiran ka “prošlost”:

II 2. Kako daleko u prošlost su ljudi spremni ići pri suočavanju?

Tu se kao primarna distinkcija postavlja pitanje da li prošlost računamo od Drugog svjetskog rata, ili bi se proces trebao fokusirati isključivo na protekli period ratovanja na Balkanu, tj. na nedavnu prijeratnu, ratnu i poratnu prošlost?

Kod procjene koji bi period trebalo uzeti u obzir za suvremeni rad na prošlosti javljaju se različita mišljenja: od onih koji smatraju da bi vraćanje u daleku prošlost bilo kontraproduktivno jer svraća pažnju s nedavnih događaja i prijeti opasnošću "fiksacije na prošlost».

- *Razgovarati o tome što nam se događalo ovih zadnjih godina, malo prije rata, rata i poslije, to se svakom čini razumnim, ali suočavanje s dalom prošlošću, na ovom terenu -- ako ljudima kažeš, suočavanje sa antifašizmom i sa komunizmom -- krivo će se razumjeti, jer to ovisi o tome s koje strane to politički gledaš. Ne smije se zaboraviti da je konkretna situacija u Hrvatskoj tranzicijska, tj. da se političke garniture bore za vlast i da postoje različite konotacije.*
- *Mislim da prvenstveno imamo situaciju da smo nakon šest, sedam godina što smo idealizirali Domovinski rat došli do nekih informacija da možda u njemu sve i nije baš bilo tako idealno kao što smo mislili. Dakle prvenstveno to sučeljavanje s prošlošću bilo bi onda sučeljavanje sa nekim događajima u Domovinskom ratu.*

Drugi «blok» čine ljudi koji su u svojim razmišljanjima puno više fokusirani na prošlost Drugog svjetskog rata, negoli na nedavnu prošlost. Oni u nerazriješenim pitanjima toga perioda vide uzroke i usku povezanost s nedavnim ratovanjima

- *Suočavanje s prošlošću u Hrvatskoj danas za mene znači prvenstveno ograđivanje od prošlosti Hrvatske iz Drugog svjetskog rata i definiranje nekih loših strana Domovinskog rata u kojem se Hrvatska država formirala ovakva kakva je sada. Zgražava me što nema baš nikakve distance i mogućnosti suočavanja s tim što je značila Endehazija, da li je to preteča Hrvatske danas ili je to jedan incident u hrvatskoj povijesti. Ako se ne može reći da je u Endehaziji bilo nešto loše, onda se ne može reći niti da je u Domovinskom ratu bilo nešto loše.*
- *Drugi svjetski rat vezujem za Jasenovac. On je očito toliko nesretan u dušama Srba konkretno, da se je na kraju u tom spletu okolnosti ponovo pojavio kao trauma zbog još uvijek neriješene i nepostignute katarze oko Jasenovca.*

Po mišljenju jednog, iako manjeg broja intervjuiranih, proces suočavanja s prošlošću trebao bi obuhvatiti i period između 1945. i 1990., to jest period postojanja bivše Jugoslavije.

- *Za mene suočavanje s prošlosti znači suočavanje sa onim što se desilo u Drugom svjetskom ratu, što se desilo između ratova u vrijeme socijalizma i komunističkih zločina i suočavanje sa onim što se desilo u toku zadnjeg rata, Domovinskog rata, kako ga zovu.*

Nerazjašnjeni pojam prošlosti, kao i nepostojanje debata, a kamoli konsenzusa u javnosti o tome o kojem periodu prošlosti bi trebalo intenzivirati javni dijalog, po mišljenju mnogih stvara konfuziju, pa čak i nedoumicu u svakodnevnoj zbilji, čak i o tako elementarnim stvarima kao što su: «kada točno počinje dvadeseto stoljeće», ili «kada je točno započeo rat u bivšoj Jugoslaviji» Nejasnoća pojma prošlosti i

njegovog sadržaja ima za posljedicu i niz drugih društvenih hendikepa. Jedan takav hendikep je i potiskivanje drugih važnih tema ili “govorenje o činjenicama” iz javnog diskursa i iz kolektivne memorije. Spominje se nemogućnost govorenja o činjenicama koje se odnose na 50 godina jugoslavenske povijesti i strah da se o tom periodu javno govori, što je svojevrsna redukcija prošlosti i suočavanja s njom. Pri tom se podjednako misli na “pozitivnu prošlost” iz razdoblja bivše Jugoslavije i na antifašizam, kao i na onaj dio prošlosti iz Drugog svjetskog rata i iz perioda komunističke represije i posljednjih ratova koji se uglavnom imenuju kao “loša prošlost”.

O tome s kojim dijelom prošlosti, odnosno kako daleko u prošlost treba ići pri suočavanju:

- *To ovisi o tipu diskusije ili o tipu diskursa. O tome da li se suočivanje događa na razini privatnog, intimnog razgovora, ili se događa na razini uposlenika neke organizacije, ili se događa kao javno suočavanje u nazočnosti medija, na konferencijama znanstvenika, historiografa ili povjesničara. Moje je iskustvo da to ovisi i o pragmatičnosti, da tako kažem, o području na koje se mogu i žele primijeniti uvidi koji će iz suočavanja slijediti. Ukoliko su ti uvidi relativno neposredno primjenjivi na naše percipiranje sadašnjice, onda će biti bolje, ukoliko je moguće, da se suočavanje s prošlošću zbiva za razdoblje traumatičnih posljednjih trinaest godina. Ali iskustvo mi govori da svi mi koji živimo već pola stoljeća nužno moramo posezati dublje, ukoliko ne želimo upasti u opasnost da govorimo unutar prostora koji je već određen postojećim govorom.*

II. 3. Zašto se trebamo suočavati s prošlošću?

Da li se suočavanjem s prošlošću nešto postiže?

Može li se održivi mir postići bez suočavanja s prošlošću?

Zajednički nazivnik, odnosno razlog zašto se ova sredina treba baviti prošlošću svi intervjuirani vide u sadašnjosti, odnosno kvaliteti suvremenog života, u prevladavanju ratne traume i trauma prošlosti i u mogućnosti ostvarivanja budućnosti. No javljaju se vrlo raznovrsna mišljenja o tome koji aspekt suvremenosti, odnosno koje društvene grupacije najviše trpe, stradaju, ili bivaju zakinute izostankom suočavanja i javnog dijaloga o prošlosti.

Razlozi za bavljenje prošlošću mogu se svrstati u nekoliko skupina, s obzirom na to kako ih ispitanici definiraju:

a) pragmatični razlozi (“*da bi zajednica mogla sama sa sobom izaći na kraj*”; “*suočavanje s prošlošću omogućava realno sagledavanje sadašnjosti*”, “*Suočavanje sa prošlošću je preduvjet rješavanja čitavog niza problema u sadašnjosti*»). Jedna ispitanica, psihijatra po zanimanju, ukazuje da je suočavanje s prošlošću suočavanje s problemima u svrhu njihova rješavanja, a ne da bi se problem ili njegov počinitelj identificirali kao – problematični.

b) društveno- politički razlozi (da se stanje “normalizira”; da bavljenje ljudskim pravima prestane biti “diverzija”; jer je u zemljama u kojima je suočavanje s prošlošću provedeno relativno sistematski, kao npr. u nekadašnjoj Zapadnoj

Njemačkoj radikalna desnica slabija nego u onima u kojima nije poput Ist. Njemačke, Švicarske, Austrije.)

c) ublažavanje nacionalističkog naboja u zemljama bivše Jugoslavije (suočavanje rastače homogenizaciju etničkih korpusa na: “Mi Srbi” i “Mi Hrvati”)

d) suočavanje de-legitimizira rat i legitimizira mir

e) pretvaranje prošlosti u “prošlost”, odnosno povijest, umjesto “recikliranja” prošlosti i vječnog vraćanja istim nerazriješenim temama iz prošlosti:

- *stvari koje su loše napravljene u prošlosti, čovjek mora shvatiti da su bile loše, jer će inače biti osuđen da ih ponavlja*
- *trebalo bi biti bjelodano da je nužno suočiti se, proraditi i odložiti prošlost i da je to u javnom interesu, jer se time sprječavaju dnevne manipulacije prošlošću kroz različite stranačke ili druge interese*

f) omogućavanje budućnosti:

- *činjenica da se nismo suočili s prošlošću prepreka je da oslobodimo svoje kreativne potencijale i da nešto stvarno napravimo u budućnosti*

g) prevladavanje podijeljenosti društva oko nesagledane i ne-tematizirane prošlosti

h) izgradnja povjerenja u društvo i njegove institucije, kao i obnova povjerenja između strana koje su bile u konfliktu

i) kreiranje nove, pozitivnije ideologije:

- *suočavanje sa prošlošću je uvijek suočavanje sa prošlim ideologijama, a isto tako je vrlo bitno u formiranju nekih novih ideologija*

j) suočavanje s prošlošću, osim na socijalnoj i kolektivnoj razini, važno je i na individualnoj razini, jer:

- *Ja vjerujem da postoji potreba za tako nečim budući mislim da je ispravno da se svaki čovjek suoči sa svojom prošlošću, ma kakva ona bila. Ukoliko se ne suoči i ukoliko se ta prošlost izbjegava, na neki način dolazi do zaborava. Ne zaborava u doslovnom smislu, već svojevrsne nemarnosti prema prošlosti ili pak emocionalnog zaborava, emocionalnog hlađenja prema nečemu. A ako smo prema nečem nemarni, tada to nije prisutno u našim životima, a u konačnici s vremenom to i prestaje postojati. Naravno, novonastale praznine su idealno mjesto za “sijanje” novih iskustava, odnosno interpretacija, koje se u stvarnosti nisu dogodile.*

Kao važni razlozi suočavanje s prošlošću **na kolektivnoj razini**, to jest u javnosti, navode se i demistifikacija i preuzimanje odgovornosti za tu prošlost—počinjena zlodjela ili pogreške, umjesto stalnog okrivljavanja drugih (Nijemaca, Talijana, Mlečana, Turaka, Srba). Nesagledana prošlost stvara

- *uvrnutu sliku o samima sebi kao nekom bezgrešnom koji je uvijek bio napadan, koji je uvijek bio ponižavan bez ikakvoga razloga, žrtva nekakvih nesretnih povijesnih okolnosti. i svojevrsno “otrežnjavanje od mamurluka”.*

Suočavanje također omogućava lišavanje zabluda o prošlosti, trijumfalizma i “guranja u (kolektivnu) podsvijest” nepoćudnih dijelova prošlosti koji se potom

vraćaju kao grižnja savjesti, stid, iziritiranosti, potreba za rekonstrukcijom prošlosti u svrhu njenog opravdavanja, defanzivnost.

Društvo koje se nije suočilo i “proradilo” vlastitu prošlost, u kojem nisu preuzete odgovornosti i ustanovljene individualne krivice (uključujući sudsku) ostaje podijeljeno na žrtve, počinitelje, promatrače i one koji su se zločinima suprotstavljali. Ukoliko te grupe međusobno ne komuniciraju i nisu u interakciji oko sagledavanja prošlosti i njenog vrednovanja, društvo ostaje podijeljeno i ne može normalno funkcionirati.

- Mislim da veterani domovinskog rata ne mogu naći svoje mjesto u hrvatskom društvu, a da ne budu sluge desnom bloku ako se zaista ne definiraju neke stvari koje su bitne

Važno je voditi računa o tome da navedene kategorije nisu nepremostive, odnosno da se uloge mogu i promijeniti – netko od žrtve može postati počinitelj, što također treba ustanoviti u procesu suočavanja s prošlošću.

Sudionici vrlo često naglašavaju potrebu suočavanja s prošlošću **zbog budućih generacija** koje u nerazriješenoj prošlosti ne mogu preuzeti svoju normalnu društvenu ulogu, jer ostaju uhvaćeni u “shizofrenu prošlost”.

Zbog izostanka i tabuiziranja nekih tema iz prošlosti, društvo ostaje i **bez informacija o individualnim sudbinama**. Ispitanici ovdje navode dvije skupine tako zakinutih građana – manjinsko stanovništvo (Srbi), čije stradanje i sudbine ne dopiru do većinske grupe, ali također i dio sudionika Domovinskog rata čije priče, odnosno istina, odudaraju od oficijelne priče. Istodobno, jedan dio populacije “ukopao” se u ulogu žrtve, što i njima i njihovoj okolini, kao i društvu u cjelini, onemogućava normalizaciju i stvara opću viktimizaciju.

Nekoliko sudionica navodi kao važan razlog suočavanja s prošlošću pogubno izostajanje **stvaranja vrijednosnog sustava** (definiranja što je bilo dobro a što loše), odnosno izostanak uspostavljanja moralnih kriterija za grupu, u ovom slučaju narod ili građana Hrvatske. Nerazlikovanje dobra i zla stvara atmosferu dešperacije i apatije, djeluje demotivirajuće. Situacija se ponekad uspoređuju sa individualnim životom:

- *Svi smo mi napravili nešto dobro i nešto loše u našim životima i ako se ne kaže šta je bilo dobro, a šta je bilo loše možemo nastaviti raditi loše. To se mora reći da bi opstala grupa, nacija, zajednica i pojedinci*

Ista ispitanica izrazito naglašava da joj je, kao Hrvatima, cilj da, uz pomoć suočavanja s prošlošću i sagledavanja i njenih loših dijelova jednog dana ljudima koji pripadaju ovom narodu može «*postati drago da su Hrvati*» i omogućava normalizaciju i nove vizije suživota u regiji.

- *Individuiranjem krivice Hrvati bi trebali prestati gajiti animozitet prema Srbima, te tako više ne bi bili osuđeni na ili ništa sa Srbima ili suživot a la Jugoslavija, već bi tražili neki drugi, četvrti, peti ili deseti put.*

U životu nacije, izbjegavanje suočavanja s onime što se dogodilo pri «*rađanju nacije*» i tokom recentne prošlosti funkcionira kao

- izbjegavanje samoga sebe u individualnom životu: Ako izbjegavaš da si se rodio, kako možeš bit dalje. Postoji kontinuitet postojanja

Kao važan razlog potrebe suočavanja s prošlošću navodi se i **širi svjetski kontekst**: nesagledavanje nas izopćuje iz svijeta u kojem se vrijednosni sustavi i komunikacija baziraju na osudi zločina fašizma i realističnom sagledavanju prošlosti.

- *Činjenica je da je antifašistička koalicija u Evropi, kad se završio Drugi svjetski rat dobila rat. To nije sasvim jasno u Hrvatskoj i reaktuelizira se pitanje tko je zapravo dobio taj rat. To nije zanimljivo iz pobjedničko-gubitničke perspektive, nego je zanimljivo zato što nam se zapravo događa stalno da upadamo u nekakve džepove interpretacija koje zvuče kao da smo u 1943. godini.*

No, neki sudionici ukazuju i na to da suočavanje s prošlošću nije nužno i uvijek (u povijesti) bilo smatrano poželjnim, niti će ono nužno imati društveno pozitivan i poželjan ishod:

- *Ja bih htio podsjetiti na Westfalski mirovni ugovor iz 1648., kojim je završen Tridesetogodišnji rat, koji se s pravom može smatrati prvim pravim evropskim ratom, u kojem je poginulo, zapravo ubijeno, otprilike dvije petine stanovnika Njemačke. U odredbama tog mirovnog ugovora lijepo piše: što je bilo, bilo je, otprilike -- nećemo se vraćati na prošlost, nećemo se vraćati na staro, zato što znamo da će nas to jako uznemiriti. S jedne strane, postoji argument, da samo ako se suočimo i prođemo kroz suočavanje s prošlošću, da nam se prošlost neće vratiti, dakle, da se neće ponovo dogoditi. No, potpuno isti argument se može koristiti i za suprotnu tezu, da će, upravo ako se suočimo s prošlošću to uznemiriti mnoge ljude pa će onda možda ponovo netko skrenuti pretjerano lijevo ili pretjerano desno i možda ponovo postati zagovornik, a jednog dana možda i provoditelj ideologije koja je dovela do onih ružnih stvari, s kojima se, recimo, želimo suočiti. Opasnost potpunog nesuočavanja s prošlošću se je jako dobro pokazala na primjeru Jugoslavije (SFRJ) i jugoslavenskih komunističkih vlasti nakon 1945. godine, koje su odbile suočiti se sa vlastitom prošlošću, ponajprije mislim recimo na Blajburg i druge slične stvari, a onda je sve to nakon 45 godina isplivalo. Naravno, oni su stavili jednu grudicu prašine ispod tepiha. Kada je to na kraju, s druge strane tepiha izašlo van, to je bila cjela larva. Dakle, to je realan problem. Tu nema jednoznačnog rješenja.*

Razloge zašto se trebamo suočavati s prošlošću mnogi dovode u vezu i sa potencijalnim procesom istine i pomirenja:

- *treba reći sve, da bi se lakše krenulo naprijed i oprostilo. Jer bez oprostila nema ni suživota*

Priznanje krivice, sudske osude i »pokajanje« pak, kao društveno iscjeljujući (healing) proces je:

- *za preživjele jako važno da vide da s jedne strane osoba koja je počinila zločin preuzima odgovornost za to što je počinila i da žali»*
- *Do mira možemo doći samo ako prihvatimo istinu, suočimo se sa njom i oprostimo*

No o pitanjima istine, pomirenja i oprostila postoje vrlo raznovrsna i kontroverzna mišljenja o kojima će biti riječi kasnije.

II. 4. Je li suočavanje s prošlošću prioritet?

Koje ključne teme ispitanici uočavaju pri suočavanju s prošlošću? Koliko je javnost spremna suočiti se s prošlošću?

Svi intervjuirani smatraju da je suočavanje i rad na prošlosti bitan problemisuvremenog društva i političkog ustrojstva, iako ga, osim jednog, eksplicite ne navode kao prioritet hrvatskoga društva ili regije.

- *Ako išta ima prioritet, onda je to suočavanje s prošlošću. Problem je toliko važan da ga ne možemo promatrati lokalno, ni državno, nego regionalno.*

Jedan sudionik ispitivanja izrazito smatra da suočavanje jeste važno, ali nije prioritet za postizanje normalizacije, niti u Hrvatskoj niti u regiji:

- *Evropa je Evropa regija, a ne Evropa država i Hrvatska će se samim time povezivati sa drugim zemljama bivše Jugoslavije, možda više na regionalnim osnovama nego na nekom drugom momentu. Kada počnu dolaziti srpski turisti u Dalmaciju, iz tog ekonomskog područja će proizaći povezivanje. Prvo ekonomija, naravno.*

Odnosno:

- *Ja mislim da je važno i jedno i drugo. Definitivno je ekonomija važna, ali to ne znači da prošlost nije važna. Ekonomska sigurnost donosi bazičan mir, ali pogled na (nerazriješenu) prošlost s druge strane donosi nemir. Mislim da za postizanje stvarnog mira mora biti i jedno i drugo zadovoljeno. Zato ja ne bi odvajala ta dva procesa. Mislim da možemo govoriti o prioritetima, da zadovoljimo ono bazično što nam treba da bismo bili živi i da bismo opstali i iza toga odmah ide ovaj dio (rad na prošlosti). Mislim da su to procesi koji trebaju ići paralelno.*

Relevantnijim se u tom smislu čini odgovor koliko je suočavanje s prošlošću trenutno realistično.

- *Na pitanje je li to realistično, po mom sudu odgovor glasi kao i u drugim situacijama slične vrste, u drugim zajednicama: Vjerojatno sada nije, ali i neće postati ako se ne počne gurati malo po malo i nešto s tim u vezi činiti*
- *Kada vidim ovo "realistično", meni odmah dolazi na pamet da u Hrvatskoj nikad nije realistično suočavanje s prošlosti. Jer ovo je zemlja, prostor i društvo koje se ne suočava s prošlosti već 50 godina, a prije toga, možemo reći, još dobrih 50 godina, a istovremeno, cijelo vrijeme se referira na prošlost.*

Ispitanici navode vrlo velik dijapazon pitanja koje vide kao ključne u tom suočavanju. Jedan od osnovnih problema je **nepostojanje otvorene javnosti** u kojoj bi se o prošlosti otvoreno govorilo, naročito stvaranje javnosti u kojoj bi i oni Drugi imali pravo i mogućnost iznošenja svojeg viđenja događanja, svojih iskustava, svojih priča i svoje istine.

- *Prepoznaje se potreba i pravo nekih da o prošlosti govore, dok se istovremeno negiraju drugima prava da govore svoja svjedočanstva i svoje interpretacije.*

Hrvatska javnost nije spremna na suočavanje s prošlošću osobito ne na suočavanje sa zločinima koji su počinjeni u njeno ime. Politička kultura, nedostatak demokratske tradicije, vladajući javni diskurs i prevlast kolektivistička tradicija (»Predrasude o

hrvatstvu kao o nečem samorazumljivom») je kontekst kojeg mnogi identificiraju kao temu ili problem na kojem bi trebalo raditi da bi mogao započeti relevantan razgovor i proces suočavanja s prošlošću. Međutim, i sami sudionici istraživanja ponekad različito tumače utjecaj ideologije:

- *Meni je izvor problema nacionalistički diskurs, nacionalističke interpretacije identiteta. To držim izvorom opresije upravo zbog potrebe da se već u startu beskonačno složenu problematiku pokušava razumjeti kroz dogmu i ideologiju, a ne iz realiteta s kojim se treba suočiti. Tada i razumijevanje i rješenja koja se nude proizlaze iz nametnutih pretpostavki.*
- *Mi smo jedno ideologizirano društvo. Neki dan sam bio na jednoj tribini. Tema je bila nova istraživanja u genetici koja bi trebala potvrditi da je hrvatsko porijeklo iransko, a ne slavensko. I koliko god su to možda znanstveni rezultati koji su egzaktni, dakle ne bi trebali biti ideologizirani, rasprava koja je krenula pretvorila se u sukob između ustaša i partizana. Dakle, svaki sukob kod nas se uvijek na koncu svede na taj sukob.*

Neki imaju vrlo jasne i limitirane teme i područja s kojima bi se trebalo suočavati

- *To su pitanje ustaštva i komunističke strahovlade, zatiranje vjere, ali i nacionalističko vrenje u vjerskim zajednicama, ustaški revizionizma u doba Tuđmanove vladavine, masovna kršenja ljudskih prava, agresorski rat u BiH, itd;*
- *Voljela bih da se može govoriti o tome je li rat bio neizbježan, ili smo imali i drugih putova za osamostaljenje. Jesmo li iskoristili situaciju koja je, kako kaže Banac, bila zapravo jedinstvena – situacija koja je omogućavala promjenu, kada se moglo na različite načine odgovoriti na šansu. Koliko smo mi kreativno uticali da se mimoiđe rat, a da se na drugi način ostvare politički ciljevi samostalnosti? Zatim, kakav je bio karakter tog našeg rata? I kakva je bila intervencija hrvatskog političkog vodstva, i hrvatske vojske u Bosni?*
- *Nakon Drugog svjetskog rata nacionalna pitanja su se zaobilazila, stavljala pod tepih i jednim autoritarnim, ili totalitarnim, kako god hoćete, sustavom prisilno su se skidala sa dnevnog reda i struke i politike.*

Fiksacija na nedavnu prošlost sada manjinskog stanovništva, Srba, također je jedan od problema suočavanja:

- *Predstavnici mog naroda još uvijek pričaju iste priče i koji se nisu pomjerali od 1991. godine*

kao što su to i specifični psihološki procesi koji vladaju kod građana srpske nacionalnosti:

- *Vlada princip psihologije poraženog. Mislim da se prvo situacija idealizira-predao sam se i pokušavam svu svoju ideologiju koju sam ranije gradio, a nije više na cijeni, baciti sada u zapećak. Dolazim ovdje, raširenih ruku. Pričam šta je to sve trebalo. Skrušen, u načinu ponašanja da ljudi zaključe da sam ja o.k. strejt, bez mrlja na prošlosti. Ali onda ipak shvatim da to ne ide tako... Mislim najgora stvar koja mi se može dogoditi da ja jedno pričam kad sam sa predstavnicima svoje nacionalne manjine, drugo kad je miješano društvo, a treće kad sam sa predstavnicima većinskog naroda. Među predstavnicima srpske nacionalne manjine se, npr. priča da je čovjek koji je napravio film Oluja ubijen.*

Oružani konflikti (ratovi) na području bivše Jugoslavije, njihovi uzroci i direktne posljedice u vidu žrtava, ratne traume itd. nisu, međutim, jedine teme koje bi suočavanje s prošlošću trebalo obuhvatiti. Posljedice toliko duboko zadiru u sve društvene sektore i pore, da bi, po mišljenju mnogih, i samo suočavanje trebalo obuhvatiti vrlo širok raspon društvenih pojava. Odnosno, trebalo bi doseći stanoviti javni konsenzus s čime iz prošlosti se sve želimo suočavati

- *Mi moramo sami sebi odgovoriti s čim se mi želimo suočiti, s kojim razdobljem se mi želimo suočiti? Želimo li se mi suočiti samo sa ratom ili sa svim mogućim i nemogućim posljedicama rata? Želimo li se mi suočiti sa ratnim profiterstvom? O tome se vrlo malo govori. Da li ćemo to prepustiti nekakvom državnom uredu za reviziju, pa šta bude, a svi znamo da neće biti ništa, ili ćemo se samo suočavati manje-više s pokoljima?*

Veliki broj intervjuiranih stavlja jaki naglasak na potrebu ustanovljavanja činjenica u vezi sa prošlošću i proteklim sukobima. Na više specifičnoj razini identificiranja «ključnih pitanja/tema» s kojima se trebamo suočiti navodi se npr. slijedeće:

- Trebalo bi ustanoviti **kako je rat točno počeo**, pri čemu nije interesantno samo pitanje trenutka, koliko kontekst, to jest politička analiza uzroka i dinamike rata.
 - *U razgovoru sa nekoliko kolega koji su ozbiljni i mirni ljudi iskristalizirali smo četiri ili pet datuma za koje smo svaki smatrali da je korektan, ali mi zapravo ne znamo kada je rat počeo.*

To je važan segment suočavanja jer pokazuje da se radi o jednom puzajućem ratu koji je postupno napredovao i koji je iznenada osviješten kada je već događanje prešlo neku granicu.

 - *Ako se ne možemo suglasiti ni o početku rata, još će biti neosporno teže doći do zaključka o tome kako i zašto je rat počeo, koji su bili uzroci.*
- Drugo važno pitanje je **korelacija ovog rata i legendi ili istina o ranijem sukobu** (2. svjetski rat).
 - *Mogu se naći desetine knjiga na engleskom i njemačkom, francuskom jeziku o ratu u bivšoj Jugoslaviji, u kojim se ponavlja fraza da je osnovni uzrok višestoljetna povijest sukoba Srba i Hrvata. Kad se onda kaže ljudima da zapravo nikad nije bilo sukoba Srba i Hrvata do 1991., svi su malo zaprepašteni, misle da čovjek zastupa nekakvu integralističku jugoslavensku ili ne znam koju drugu tezu, i tu naravno opet imamo nesporazuma sa činjenicama.*
- Sve je to bitno vezano s trećim pitanjem, naime sa **katastrofalnim iskustvom Jugoslavije od '45. do '90.** jer je Jugoslavija funkcionirala na pometanju prošlosti pod tepih i to je jedan od bitnih razloga njezine propasti.
- Reći istinu o svim proteklim periodima.
 - *Ja sam 1991. izašao iz jugoslavenske vojske, otišao u Hrvatsku vojsku, pojma ja o Bleiburgu nisam imao. Ja sam iz vojne povijesti učio da su bile operacije na tromeđi Austrije, Slovenije i Hrvatske, nisam imao pojma da je toliko ljudi poginulo. Ne znam zašto se to prikrivalo. Treba slobodno govoriti o tome, suočiti se sa time, raščistiti. I o jamama, stradanju na Golom otoku - treba otvoreno reći, ne skrivati to. Ali o tome ne treba da govori politikant koji umjesto da smiruje strast raspiruje još veću mržnju.*

- *Jasenovac se napuhavao. Koliko je Srba onda ubijeno. To je ružno bilo onda govoriti tako napuhano, a nije bila istina u toj mjeri. Zato je ružno nešto preuveličati, a nešto umanjiti.*
- *Osobito mi se čini važno dokumentirati kako su ubijeni ljudi, jer ne vidim kako ćemo se riješiti ove zagušenosti. Ima kao neki čvor koji ne da da ljudi u ovoj zemlji krenu u bilo kakvom suvislom smjeru. Čini mi se prije svega važan taj istraživački rad.*

Uz činjenice vezane uz početak rata i njegovo zakuhavanje, intervjuirani naročito ukazuju na nepoznatost činjenica u vezi sa hrvatskim vojnim akcijama i intervencijama, kao i činjenice o nekim događajima u Hrvatskoj koje su vezane uz rat, ali nisu direktno vezani uz ratne operacije.

Npr:

- Otpuštanje sudaca sa sudova i iz državnog odvjetništva zbog «krive nacionalnosti» tokom razdoblja vladavine HDZa
- Smanjivanje postotka srpskog stanovništva u Hrvatskoj u razdoblju od 1990 do 2001 (za tri puta), ali točan broj kao i dinamika napuštanja (vrijeme, mjesto itd.) u hrvatskoj javnosti nisu poznati, kao ni razlozi – je li to bila Miloševićeva i krajinskih vlasti propaganda ili hrvatske vojne akcije i politički pritisci i progoni.

Činjenice, osim što nedostaju, problematične su i kad je riječ o njihovoj interpretaciji. O određenoj vrsti događaja nema činjenica i treba napraviti istraživanja, odnosno pronaći ih, za drugu grupaciju činjenice postoje, ali nisu službeno, prihvaćene, nisu javno dobro. A za treću postoje službeno prihvaćene činjenice, ali postoji otpor da se o njima ozbiljno razgovara.

Ljudi imaju jako puno različitih verzija i smatraju da su to činjenične istine; ne misle da su to njihove varijante, nego da su to činjenice. Utvrđene činjenice trebaju biti osnova za raspravu o uzrocima i posljedicama nekih događaja što i jeste pravi sadržaj povijesti.

- *Šarinić sam na televiziji kaže da je, tokom rata, preko osamdeset puta direktno on razgovarao sa Miloševićem, a ljudima to ne znači ništa. To znači da je rat bio dogovoren. Da je bilo dogovoreno etničko čišćenje, da je bila dogovorena podjela Bosne, i da su se cijelo vrijeme dogovarali što i kako dalje. A da ne govorimo o razmijeni oružja za naftu i tako dalje, koje se tokom cijelog rata događalo. Dok su ljudi ginuli u rovovima, drugi su pljačkali i bogatili se*

Uz činjenice, za proces suočavanja s prošlošću važna je i razina doživljaja, osjećaja, memorije na protekle događaje – kako se različiti ljudi ili preživjeli jesu li bili svjedoci, ili oni koji nisu željeli znati što se zbiva, što osjećaju oko toga što se desilo, što im je ostalo u želucu, što njih sada kada je možda prošlo i 40 godina od nekih događaja još pritišće kao osjećaj.

Također je važno voditi računa i o međusobnoj percepciji pojedinih grupacija – kako žrtve vide počinitelje, kako počinitelji vide žrtve, kako i žrtve i počinitelji i promatrači percipiraju zločine i na kraju što žrtve doživljavaju kao satisfakciju, nadoknadu za pretrpljenu bol i gubitke. I što bi bilo potrebno da se otpočne komunikacija (suradnja) između različitih grupa i proces iscjeljenja, pojedinačni i kolektivni. Vesna Teršelič ukazuje i na opasnost da saznavanje činjenica, istina i svjedočenja o zločinima izazovu re-traumatizaciju kod žrtava.

Aktivistica iz Slavonije kao preduvjet za početak procesa suočavanja s prošlošću navodi sljedeće:

- Treba razgovarati s ljudima o tome da, baš zato što smo bili jako bliski s nekim drugim ljudima, određenim pojedincima, ne nacijom, ne etničkom zajednicom, nego u posebnim emotivnim vezama s određenim pojedincima, da smo baš zato sad prešli u suprotnost. Oni su nam puno značili i onda su nas oni razočarali, ili su nam oni nešto napravili. Znači prelazimo sa kategorije individualnosti na nešto što je kolektivno. Sad bi to trebali vratiti ponovo na taj individualni nivo da bi se shvatilo da ga ja ne moram mrzit samo zato što on pripada drugoj naciji.

Dva vjerski inspirirana stava :

- *Isto ono što nam je obitelj, to nam je domovina, to nam je država, to nam je čitav Svijet. Baza je ista. Ljubav i opraštanje - to je jedino što nas može voditi, i samo na taj način ćemo doći do mira.*
- *Prvo bi trebali priznati grijeh, i onda bi mogli graditi mir i oprostiti i gledati stvari objektivno. Jer ako ja ne polazim od toga da sam ja onaj drugi, onda mira nema.*

O spremnosti javnosti da se suočava s prošlošću i sasluša “druguu stranuu”, uglavnom postoji negativno mišljenje (javnost nije spremna), no postoji i mišljenje da odbijanje proizlazi iz trenutno neadekvatnog načina suočavanja koje je prisutno u javnosti. Spremnost za suočavanje također ovisi i o političkom kontekstu, odnosno čak i stranci na vlasti.

- *Ne znam je li javnost spremna čuti različita viđenja iako je, ionako, neprestano bombardirana različitim viđenjima. Ali na način koji nije dijaloški, koji se teško “čuje”. Društvo smo s vrlo visokom razinom traumatiziranosti. Način na koji ćemo otvarati pitanja je jako važan, a onako kako se sada otvaraju, teško da može dovest do dijaloga.*
- *U nepolitiziranoj sredini i atmosferi ljudi su se spremni suočavati. Ali stalno se stvara polarizacija javnosti i u toj atmosferi uopće ne žele čut različita mišljenja. No sljedećeg trenutka, čim nestane političkih tema i politiziranosti, izvan dnevne politike, ljudi su spremni na suočavanje i različita viđenja. Ipak smo već daleko napredovali od onog što je bilo, ali ako se dogodi smjena političke vlasti, ako dođe neka druga stranka na vlast, ljudi će se opet bojat. Ja dobro znam kako je meni bilo za vrijeme HDZ-a. Strah hvata ljude, jer su egzistencijalno ugroženi.*
- *Ovisi o tome o kojem segmentu javnosti mislimo. Ne vjerujem da je masa koja se okupila na Trgu Bana Jelačića i skandirala rukometnim reprezentativcima u društvu pjevača zvanog Thompson koji je okupljene pozdravio usklikom ‘Za Dom’ previše zainteresirana za to pitanje.*
- *Iskreno, nisam baš siguran da je javnost spremna slušati o pomirenju. Imam dojam da je veliki dio javnosti neinformiran ili jednostrano informiran. Znači da se nije dovoljno ulagalo u edukaciju ili drugu vrstu kontakata sa javnošću i to je zapravo ključni problem zbog čega mi još uvijek ne prepoznajemo dovoljnu količinu želje građana (kad govorimo o broju građana) da slušaju priče na temu povjerenja i pomirenja. Sa druge strane je vrlo indikativno da bi se jednim organiziranim i kvalitetnijim pristupom tu moglo napraviti veliki pomak..*

Intervjuirani uočavaju nekoliko momenata koji bi mogli pomoći pri oživljavanju i spremnosti hrvatske javnosti da se suoči sa vlastitom prošlošću i da prihvati da čuje i drugu stranu:

- a) informiranost o potrebi i važnosti toga procesa, kao i o onome što je već na tom planu urađeno
 - b) uviđanje «koristi», kako individualne tako i društvene, od procesa suočavanja s prošlošću
 - c) nestajanje predrasuda koje kočje normalizaciju u društvu i u regiji
 - d) pluralizacija javnog prostora
- *Moji su planovi vezani uz moju vlastitu potrebu da se politički prostor u većoj mjeri nego do sada pluralizira. Zbog činjenice da je socijalistički kolektivism odmijenio nacionalistički i da su na žalost u ogromnoj mjeri promicatelji socijalističkog tipa socijalizacije prešli u tabor nacionalističkih socijalizatora, pri čemu je ta kolektivistička monopolna matrica ostala ista, ja imam potrebu sudjelovati u procesu koji će pokazati koliko je, kako se to kaže frazerski, "prošlost teško pitanje".*

II 5. Na koje specifične prepreke se identificiraju pri suočavanju s prošlošću? U čijem interesu bi moglo biti sprečavanje procesa suočavanja?

Ispitani identificiraju tri temeljne grupe prepreka:

1. one koje proizlaze iz objektivnih okolnosti, odnosno političkog i društvenog konteksta
2. one koje proizlaze iz subjektivnih, osobnih razloga
3. one koji su kombinacija 1. i 2.

1. Među prvom grupom (objektivnih okolnosti) navodi se slijedeće:

- osnovna prepreka locirana je na «državnoj razini» kao nedostatka političke volje za suočavanjem s prošlošću
 - *dolaskom Račana na vlast, 3. siječnja, 2000. on je dao prvu izjavu građanima srpske nacionalnosti – možete se slobodno vraćati. Svi smo bili sretni radi takve izjave i vjerovali da postoji politička volja. Mi moramo otvoreno kazati, svidalo se to kome ili ne – politička volja još uvijek ne postoji, ona je ostala na deklarativnoj razini i kad bi analizirali dublje, mogli bi kazati skoro pa da se za vrijeme HDZ-a vratio veći broj ljudi. Nekome će to biti čudno ali razlozi su sasvim jasni: promjenom vlasti svi povratnici su mnogo očekivali. Kad su se počeli vraćati nisu dobili niti minimum od toga, došlo je do velikog razočaranja i počeli su se vraćati nazad i kao živa pošta govorili su o tome kako zapravo još uvijek nema te političke volje.*
- politička kultura, odnosno povijesno-političko nasljeđe koje utječe i na karakter suvremenog vladanja
 - *Prepreka je politički autoritarizam i prevlast politike u našem životu. Koliko politikadominira u našim životima, toliko su druge sfere našeg života manje važne. Način vladanja koji je usmjeren na vlast kao cilj, a ne vlast kao sredstvo vlast koja je vlast gospodara a ne vlast koja služi građanima i organizacija društvenog života općenito u kojoj su političari članovi nadzornih odbora i teško pristaju da gube te sinekure, pa samim time nisu spremni da izazivaju neke sukobe.*

- kvaliteta i način izvještavanja medija
 - *Niko nije htio pokazati naš dokumentarac o suživotu domaćih Srba i doseljenih Bosanskih Hrvata u Lici. Da smo napravili film kako je neki Srbin napravio nasilje nad nekim Hrvatom to bi bilo prikazivano bar jednom sedmično. To je tragedija naših medija.*
- način funkcioniranja pravosuđa u državi – kako na razini kvalitete potrebnih zakona (o povratku, npr.) tako i provođenja postojećih zakona na lokalnoj razini
 - *Prepreke su visoke u regulativi u birokratskim i ostalim zastarama i nefunkcioniranju uprave. Svjesno otežavanje povratka.*
- obrazovni sustav -- što djecu učimo u školama o ranijoj, a naročito i nedavnoj prošlosti, ali također:
 - *Mi smo u principu jedno neobrazovano društvo. Radio sam nekakve statistike i znam da je oko 7,5 posto ljudi sa visokom stručnom spremom. A i ti fakulteti su problematični. Ljudi su zapravo neobrazovani, imaju vrlo usku sliku o svijetu, o vlastitom okruženju.*
- dugo razdoblje neprorađene prošlosti i puno različitih sukoba i zločina iz tih perioda
 - *Teško je čak i zamisliti koliko veliki bi proces bio potreban da se pogleda što se desilo u tim različitim razdobljima, da se to stvarno dokumentira, da se pogledaju materijalni dokazi, da se zapišu imena svih, u najmanju ruku, ubijenih i svakako nije realistično očekivat da će se moći sada iz ovog trenutka, ili čak nakon 10 godina, ako se i donese čvrsta odluka, pokriti i razdoblje Drugog svjetskog rata, komunističkih zločina i zločine u nedavnom ratu.*
- «klerinacionalizam», odnosno sprega crkve i ponekad državno podržavanog nacionalizma
- nedostatak profesionalaca i znanja iz povijesti: ustanovljavanje povijesnih činjenica što se potom odražava na interpretaciju suvremenosti
- Opći je stav da bi suočavanje moglo stvoriti «probleme» određenim slojevima društva. Stvoren je sloj “ratnih profitera” u raznim segmentima društva, kao posljedica rata i njihovi osobni interesi
 - *Što se tiče ovog neposrednog rata mislim da je jedan od važnih razloga manipulacije i zaštita osobnih interesa - zaštite od krivičnih progona – da od heroja ne postanu ratni zločinci. Što se tiče običnih ljudi koji nisu na odgovornim pozicijama - veterani, žrtve rata, povratnici – tu vjerujem da postoji psihološka potreba, naročito kod onih koji su puno izgubili, da se ne uprlja nešto čemu su priložili svoju žrtvu, svoje stradanje, ili stradanje svoje obitelji. Lordovi rata su još na vodećim pozicijama u društvu, politici; Galo: političari i vojnici, svi su oni iz konobara ili vozača autobusa postali to što jesu i profitirali su. Niko nije dirnuo u to. Oni su osnovna prepreka za stvarno suočavanje s prošlošću i za sve svoje pljačke. I ovi koji su došli na vlast, i oni prije, oni su svi profiteri. Oni su postali biznismeni, imaju i moć i novac i sve ostalo. Sprega politike i kapitala s druge strane nastavlja funkcionirati i zbog potrebe «stabilizacije» zemlje, naročito ekonomske, bez koje je nemoguć ulaz stranog kapitala. neravnopravan status (diskriminacija) srpskog, manjinskog stanovništva u odnosu na većinsko prilikom javnog iznošenja svojih problema i svojih iskustava*
 - *Mislim da Srbi zapravo ne komentiraju dovoljno, da oni zapravo ne pričaju o tome. Mislim da oni imaju stav: nećemo sad više pričat o prošlosti, idemo*

dalje.složila bih se da Hrvati više generaliziraju, ali nisam sigurna da srpska strana ima mogućnost niti da govori, niti da se osjeća u ovom trenutku dovoljno jakom da bi uopće pričala na taj način. Mislim da nisu ravnopravni u tome.

- Nedostatak, nesređenost i nedostupnost informacija o zbivanjima iz prošlosti
 - *Što se pristupa materijalu tiče, što se tiče nevladinih organizacija, to što su radili po pravilu nije problem dobiti, to su javno dostupni podaci. Suđenja su javna ako govorimo o pravosuđu, pa je tu mnogo toga dostupno. Arhive još nisu dostupne, i neće biti još desetljećima i pitanje je u kakvom su stanju; pitanje je ko sve drži dokumente i gdje drži dokumenta. Za arhivu je dosta važno da se radi zbirka dokumenata po određenim kategorijama, zbivanjima i periodima, a od '91. do '95. se to nije radila, pa dokumenti o jednom događaju mogu biti na 10, 15, 20 adresa, što će svakako otežati i usporiti taj posao.*
- Generalno loša ekonomska situacija, naročito kako se odražava na mlade ljude:
 - *Još sam htjela reći za mlade ljude - oni su frustrirani nezaposlenjem, neimaštinom, malim plaćama, razlikama da neko živi bolje, a neko na rubu svoje egzistencije i tu se još više stvara taj otpor oprosta, jer misle da nije bilo rata, da bi danas bolje živjeli. Tako da dolazi do situacije da mladi čovjek ne zna ni kako, povlači se, nije mu više ni do čega, dosta mu je svoja muka s kojom živi. Svejedno mu je.*
- Političke stranke i njihovi interesi:
 - *Upravo mislim da su glavni dijelovi društva mali ljudi, ne elite i stranke. Ako gledate na stranke onda je to jedno. Svaki ideološki vuče na svoju stranu.*

Odnosno, kao što kaže :

- *u Hrvatskoj je itekako prisutno "svakodnevno" suočavanje se prošlošću, samo što je ta prošlost jedan gotov, nametnuti konstrukt u kojeg se mora uklopiti svaki pojedinac. Utoliko, hrvatsko se društvo treba suočiti sa drugim aspektom prošlosti koji je tako-reći zanemaren i nije uopće prisutan u glavama ljudi, praktički ljudi ga izbjegavaju.*

Specifično je mišljenje koje tvrdi da će izostanak isprike sa srpske strane

- *usporiti proces normalizacije ili pokušaj da se može na ovom prostoru slobodno živjeti, da se neće više ljudi klati međusobno, nego da će živjeti kao ljudi i da neće čekati narednih 50 godina da se opet izvade ratne sjekire. Nažalost nitko na tome ne insistira, bar koliko ja znam.*

2. Kod subjektivnih prepreka identificira se slijedeće:

- *ako neko ima traume, teško je iz njih izaći. Teško je nastaviti život ako je on utemeljen na nečem gadnom što ti se dogodilo. A traume su dosta velike. A onda je normalno i da su ukorijenjeni u tome i da svoja razmišljanja vuku iz toga.*
- *čini mi se da ljudi, sami po sebi, jako loše se suočavaju sa prošlošću, naročito ako je ona traumatska, ako je ona negativna, utoliko loše procijenjena, odnosno nije pozitivno procijenjena. Ljudi ne mogu nositi na ispravan način sa događajima koji su se dogodili, a ne idu im u prilog. O sebi samima i onim što smatraju svojom grupom s kojom se identificiraju, a to je u ovom slučaju nacionalna zajednica. A nacionalna zajednica jest bila uključena u ratne okolnosti, a rat se procjenjuje kao negativan. I naravno da se društvo neće*

suočiti s nečim što procjenjuju negativno. 'Ko želi raditi loše stvari? Lakše je biti žrtva.

- *Imao sam iskustva sa nekim ljudima; kad se dotakne neka priča vezana za rat, tek su tada jako zatvoreni. I kažu, «nemoj o tome razgovarati, jako sam emotivan kad se o tome priča». (...) Mislim da ne uviđaju nikakvu korist od toga da se suoče sa prošlosti i da se upuste u taj proces i mijenjaju neke stvari. Ja uviđam kod sebe tu korist, a i kod njih, budući me okružuju i smatram da bi svima bilo za nijansu, makar, bolje. Ali... oni to ne uviđaju.*

3. Kombinacija objektivnih i subjektivnih prepreka: (*«teško biti pojedinac u grupi koja nije spremna govoriti o tome»; «nedostaje čak i spremnosti i hrabrosti za suočavanje nevladinom sektoru»; «postoje pojedinci koji su voljni raditi na istraživanju prošlosti, pogotovo njene višestranosti, ali njih je daleko premalo da bi realna slika zadobila značajno mjesto i doprla do većine građana.*

- *Moramo kazati i nešto što je bilo prepoznatljivo prije, kroz početke našega rada, da u individualnoj komunikaciji doživljavamo da nas ljudi razumiju, da se dive onome što radite, da su oni za pomirenje, da su za zajednički suživot itd., međutim, kad se vrate u svoje sredine, oni se transformiraju i kada bi ih slušali sa strane čovjek ne bi vjerovao da je razgovarao sa istom osobom, što ne znači da on ne razmišlja upravo onako kako je nama htio kazati, ali u svojoj sredini on se želi identificirati sa tom sredinom;*
- *Moj način suočivanja s prošlošću kosi se sa onim koji se samorazumijeva kao neupitan, kao nacionalno korektan, nacionalno afirmativan. Ja imam osjećaj da nije stvoren prostor za one čija je priča osebujna, vlastita i koji pritom mnogo ne mare hoće li se ta priča uklapati u neke zadane obrasce kolektivnih sjećanja i kolektivnih suočivanja. To je problematičnije upravo stoga što smo u tolikoj mjeri obvezani diktatom nacionalne povijesti. Mislim da je duboko, na dubok način pitanje o suočivanju s prošlošću i pitanje o suočivanju Hrvata sa vlastitim identitetom, njegovom slojevitosti, dakle od tog emotivno psihologijskog identiteta do visoko reflektivno političkog. Pri čemu su prijetnje slobodnoj diskusiji, otpori nekontroliranoj diskusiji, nekontroliranom suočivanju sa prošlošću, sa nacionalnim identitetom najslabiji.*

Iako su gotovo svi ispitanici imenovali prepreke na općoj razini, mnogi uočavaju i neke specifičnosti po različitim regijama Hrvatske u kojima rade.

- *Zavisi u kojem ste dijelu Hrvatske. Jedno je gledanje na prošlost u Istri, gdje sam ja rođen, a drugačije u Slavoniji, Lici ili drugim dijelovima Hrvatske. Moramo poći od Drugog svjetskog rata. Na jednoj strani su bili partizani, na drugoj ustaše. Mi u Istri nismo imali ustaše, prema tome mi sasvim drukčije gledamo na tu stvar, tamo ljudi drugačije gledaju na to, nego tamo gdje se narod tukao među sobom.*

Intervjuirani aktivni u Lici navode specifičan primjer Like gdje su nerazjašnjena i jednostrano prikazivana prošlost i strahovi koji iz toga proizlaze uvijek bila izvor novih sukoba kroz povijest:

- *Vade se iz naftalina stvari da su u Drugom ratu tamo Hrvati najviše stradali, da je to bila odmazda ondašnjih Srba četničkih, i sad više nisu ni oslobodioci bili partizani, nego srbo-četničke neke horde koje su počistile Udbinu od Hrvata, koji su bili većinsko stanovništvo. Sad se na neki način događa revanš i povrat na staro. Hladne glave nisu ni na jednoj ni na drugoj strani dovoljno brojne. Spremnosti da se sjedne za sto i o tome priča nema. I dalje se ti regioni*

tamo sistematski uzburkavaju. Ne dozvoljava se da se slegne. Nikad da dođu do izražaja trezveni ljudi.

Intervjuirani mahom tvrde da je nedostatak političke volje za suočavanje i traženje realnog uvida u prošlost podjednako prisutno danas s tzv. koalicijskom vladom kao i svojedobno s HDZ-ovom.

Velika tabu tema u hrvatskoj javnosti, kad je riječ o suočavanju s nedavno prošlošću, je karakter vojno-političke intervencije RH u Bosni. Osim što se u ovoj slučaju negira »agresija Hrvatske na BiH«, formulacija koja je također isključena iz javnog diskursa, to ima za posljedicu i neke druge teme koje nije moguće raščlaniti. Jedna od njih je i broj poginulih vojnika HV-a u Bosni:

- *Po našim saznanjima velik broj vojnika HV-a je poginulo u Bosni, međutim to se ne smije javno reći. Jer onda smo mi agresori. Neko stalno manipulira s tim i znači utiče na javnost i na način razmišljanja ljudi, na strahove, na podsticanje mržnje, na svašta što se može iz toga izroditi.*

Manipulira se u javnosti brojem nestalih, u Drugom i u ovom ratu, ali i sa stvarnim događanjima u Gospiću, Vukovaru, Pakracu, Pakračkoj Poljani, što se je stvarno događalo u Dubrovniku, Zadru, Šibeniku.

- *Šta znači oblačenje spomenika kulture, na primjer tih antičkih spomenika, pogotovo onih vrijednih pod zaštitom UNESCO-a. Kakav je to teatar bio. Ne možeš zloupotребiti bolnicu za skrivanje vojnika.*

Kao one koji opstruiraju javne razgovore i dolaženje do istine, nalazimo same sudionike događaja, državne i lokalne političare i lidere:

- *Ljudi koji su bili akteri i izvršioци svega toga i manipulacije, oni su danas svi ugledni građani i žive nedodirljivo. Za mene su novinari u početku ubijali više ljudi nego meci. Javnost je postala nefunkcionalna jer je među političarima, klerom i vojnicima stvoren interesni konsenzus koji onemogućava raščišćavanje s prošlošću. Milo Bogović, biskup ličko-senjski, proziva na misi hrvatsku vlast kako može osuditi Norca i heroje koji su spasili Gospić. Nikada se nije osvrnuo na srpski dio Gospića koji je totalno porušen, ne bombardiran nego miniran, a ljudi ubijeni.*

Postavljena su i pitanja poput: jesu li neki kampovi za obuku nekih ljudi bili u Australiji, Austriji, Kanadi, Americi. O diverzantima i specijalcima koji su bili organizirali terorističke akcije. Na sva ta pitanja treba odgovoriti da bi se dobilo «pravu sliku kako je ova zemlja nastala, da li je to bilo demokratskom voljom naroda, ili je to bio jedan pravi udar?»

Kada institucije kao što su institucije vlasti, crkve, javnih službi, škole, dakle obrazovnog sistema, svjesno opstruiraju suočavanje s prošlošću, skreću suočavanja u neke druge vode, onda pojedincima i grupama koje bi se time htjele baviti na korektan način nedostaje prostor.

Mnogi, ili čak svi navedeni faktori opstrukcije suočavanja s prošlošću najčešće djeluju zajedno, smatra većina intervjuiranih:

- *Društvena klima koja je stvorena ne pogoduje raspravi o tim pitanjima, Informativno uredničko rasulo na HTV-u, loša urednička ekipa u dnevnim listovima, nezainteresiranost vodstva Katoličke crkve i drugih vjerskih zajednica (katolički su biskupi čak odbili iskreno suočavanje sa gorućim pitanjima prilikom kajanja u jubilejskoj godini za grijeh prošlosti).*
- *Prepreka može biti dnevna politika, mogu biti nekakvi uvriježeni stavovi, a velika prepreka u svemu tome može biti komformizam. Naravno, ne treba tu*

zaboraviti i to da živimo u zemlji u kojoj javnosti u klasičnom smislu nema. Tako da mi danas živimo dobrim djelom u društvu – neki to zovu «velike šutnje tihe većine», neki to zovu «domobranskim mentalitetom», a ja to volim zvati ravnodušnim ljudima.

- *Stanje kakvo je u Hrvatskoj proizvedeno trećim ratom u posljednjih stotinu godina to stanje oficijelnog, najšire prihvaćenog, najšire distribuiranog pristupa prošlosti održava se putem mehanizama odgoja, obrazovanja, masovnog medijskog navodnog suočavanja s prošlošću. I takovo stanje ušteduje eksplicitne zabrane ili eksplicitne prisile. Mi nismo demokratska zajednica jer ona, pretpostavljam, svako mišljenje tretira u startu jednakopravno tako dugo dok se ono ne pokaže, neznalačkim, ignorantskim, netolerantnim. Ali ono ne bi smjelo zbog svojih pretpostavki, koje u startu ne odgovaraju vladajućim pretpostavkama, biti osuđeno kao manje vrijedno, još manje kao podložno zabrani, odnosno proskripciji tipa heretik si, otpadnik ili nacionalni si izdajnik.*

II. 6. Tko bi, po njihovom mišljenju, trebao biti uključen u proces Suočavanja s prošlošću?

Intervjuirani mahom razlikuju tri temeljne razine koje bi trebale biti nositelji suočavanja se prošlošću:

1. **Vladina**, odnosno tzv. **državna ili službena razina** koja bi obuhvaćala institucije u državnoj nadležnosti, od vlade i sudova do sveučilišta i
2. **Civilno društvo** koje se također široko definira u rasponu od nevladinih organizacija do nezavisnih stručnjaka, istraživača i medija.
3. **Međunarodna zajednica.**

Iako ih većina smatra da bi u procesu suočavanja trebale sudjelovati i vladine ustanove i organizacije civilnog društva, međusobno se razlikuju po tome kojoj od tih razina bi dali prioritet, a neki od intervjuiranih izrazito smatraju da tzv. službena, to jest vladina razina ne bi trebala sudjelovati u suočavanju, ili barem ne bi trebala biti inicijator. U svakom slučaju, gotovo svi se slažu da, ukoliko bi službena razina i bila uključena, jer može odigrati važnu ulogu, sam proces mora teći mimo političkih interesa vladajućih struktura, kao i bilo čijih partikularnih interesa. Intervjuirani također imaju različito mišljenje da li bi proces suočavanja trebao početi individualno, to jest od pojedinaca, ili bi to prvenstveno trebao biti javni, političko-društveni proces.

- *Mislim da je ovaj čas prioritet istraživanje činjeničnog stanja i da je to odgovornost svih, i novinara i policije i cijelog pravosudnog sustava. Novinari su dosta već napravili mnogo više nego sudovi. A i civilne inicijative i svi profesionalci bi negdje trebali odraditi svoj dio posla u vezi interpretacije i isticanja priča. Mislim da bi hrvatski pravosudni sustav treba bit u stanju procesirat osumnjičene koje neće procesirat Haag.*
- *Suočavanje s prošlošću ne smije bit politički diktat. Nosioi tih sučeljavanja ne smiju biti vlada, vladine organizacije kroz vladine programe. To se mora događati nekako vaninstitucionalno, nekako više spontano, kad za to sazrije vrijeme. Dok god je nametnuto prema tome će bit otpora. Ja sučeljavanje sa prošlošću prvenstveno doživljavam kao svoje osobno stvar.*

- *Potencijalno nikoga ne isključujem i nadam se da svi i mogu i trebaju biti dio suočavanja s prošlošću. Mogao bih jedino spomenuti da su, neki segmenti društva za sada u tome pokazali veću otvorenost, manje straha, veću prijemчивost u neposredovanom suočivanju sa realnošću. Mislim na sve one koji su spremni i sposobni preuzeti i odgovarajuće rizike koji slijede iz tog suočavanja, a to je rizik podnošenja bola koji to suočavanje može donijeti (...). Ljudi koji su prepoznali potrebu tog alternativnog, inoficijelnog suočavanja s prošlošću koje je najmanje podložno kontroli, koje zapravo hoće suočavanje koje neće biti dirigirano, ili naručeno ili podložno kontroli pa onda i manipulaciji.*
- *Voljela bih kada bi se osvijestilo da je suočavanje ili otpuštanje prošlosti važan javni interes pa da se u to uključe i institucije države, parlament, društvene institucije, struka, svakako povjesničari ...Najvjerojatnije poticaji i nadahnuće trebaju doći civilnog društva, od pojedinaca, intelektualca. Naravno da bi crkva mogla imati važnu ulogu. Ali na pamet mi pada tek na kraju. Teško da netko unutar Katoličke crkve može pokrenuti proces promjena. Unatoč toga Crkva je važan akter.*

Postoje, međutim i mišljenja da bi sam proces bio i lakši i relevantniji kad bi postojala državna, službena instanca (npr. saborska rezolucija i podrška) da se krene u proces suočavanja. Takva rezolucija bi eventualno pripomogla stvaranja tzv. kritične mase javnosti u sudjelovanju u procesu. S druge strane, jednako je važno i iniciranje te kritične mase odozdo, od strane organizacija civilnog društva koja bi tada mogla utjecati na donošenje saborske odluke.

- *Naravno da najvažnije bi bilo djelovanje vlasti. Ona onda odlučuje i o obrazovnom sustavu i ima utjecaja na medije.*
- *Ali ovi gore: oni bi stvarno mogli promijeniti stanje, jedna racionalna politika koja bi napravila kvalitativno skokove u smislu gospodarske promjene, jer treba i na to gledat: koliko se počinju u Borovu otvarati pogoni, mogu li raditi Hrvati i Srbi, jer onda oni mogu razgovarati - to je baza.*
- *Ono što mi radimo, što želimo raditi i gdje smo na dobrom putu da uspijemo, jeste da povratak radimo zajedno sa vladinim institucijama. I to iz prostog razloga što onda možemo jasno i glasno utvrditi tko je prepreka i što je prepreka. I vrlo smo blizu da u tome i uspijemo. Naravno, željeli bi da to bude na razini Hrvatske, a ne da se manifestira samo u regijama gdje su eventualno neki aktivisti imali više odvažnosti ili više želje da to zajedno odrađuju sa vladinim institucijama.*

Sudjelovanja političkih stranaka, međutim, smatra se kontraproduktivnim i potencijalno manipulativnim.

U sam proces, osim već spomenutih razina, (državne institucije, mirovne i ljudskopravaške organizacije, stručnjaci,) intervjuirani spominju slijedeće aktere civilnog društva: povratničke grupacije, branitelje, veterane, stradalnike i žrtve rata.

- *Ljudi koji su sudjelovali u ratu.. koji su stvarno bili u ratu... imaš mnogo onih koji bi da to nije povezano sa njihovim privilegijama jer su te udruge koje su ih okupile potpuno preuzele stvar u svoje ruke, a ljudi koji su stvarno sudjelovali u ratu sad nemaju posla, dok neki drugi stalno dobivaju novce i privilegije....*

- *I kod oboljelih od PTSP-a je tema suočavanja sa prošlošću goruća. To je kod njih najvažniji problem, budući da nekako po definiciji imaju traumatsko iskustvo koje ih je obilježilo i koje im i dan danas stvara poteškoće u svakodnevnom životu.*
- *Nekakva raznolikost, pre svega. Da to ne budu dežurni treneri, već neki kriteriji koji će dati raznolikost, a u isto vrijeme da to budu nekakvi ljudi sa kojima se može raditi. Da ne budu sa jedne strane mentori a sa druge strane korisnici. Nego daj sve slojev, da budu sve više iz 'main stream-a'(glavnine populacije)*

Posebna uloga pridaje se medijima

- *Novinari ne samo oni nego i oni tzv. gate keeper-i – vlasnici novina, urednici, to je izuzetno važno; Ali tu treba mislit i na male radio stanice, lokalne medije, lokalna radio-stanica na kojoj ljudi razgovaraju, bez režisera, prevelikih režija i scenarija, naprosto ljudi pričaju svoje događaje, i tko želi slušat, sluša i može doć i uspostaviti dijalog s onim što je čuo već i reći svoju stranu*
- *To nije pitanje je li neki medij ispolitiziran ili nije, je li pod utjecajem ove ili one politike ili poslovne grupacije, nego je pitanje ozbiljnosti ili neozbiljnosti. Ako govorimo o tjednicima, onda treba imat na umu da u ovom trenutku, po mom mišljenju, u Hrvatskoj ne postoji nijedan dobar tjednik. Dakle, trebalo bi otvoriti prostor za neki ozbiljniji tjednik, što je jako teško, da ne ulazim u to zbog čega. Ako govorimo o televiziji, onda treba imati na umu da kod nas ne postoji medijski pluralizam. Mi smo kao društvo 10 godina mogli čuti strašno puno priča o nužnosti slobode medija i nezavisnosti novinarstva, ali vrlo malo o medijskom pluralizmu. Za demokratičnost jednog društva daleko je važniji medijski pluralizam. Televizija je najmoćniji mediji, ali ne postoji pluralizam, ona nema alternativu, nema konkurenciju.*

I Crkvi koja:

- *Potencijalno ima najveći utjecaj o području civilnog društva; Po samoj strukturi i svojoj misiji trebala bi imati motiva da se neke stvari raščiste i da se počne o tome pričati, a mislim da je dovoljno utjecajna u Hrvatskoj, da bi crkva imala neki kredibilitet.*
- *Ja mislim crkva na prvom mjestu, a politika treba učiti od crkve. Ja dolazim iz BiH i znam šta se tamo događalo, da nije bilo vjere... Mislim da treba ekumenski nastupati i treba pozvati političare da uče od crkve jer je crkva prva koja donosi program oprosta i mira.*

Znanstvene discipline koje u pravilu nisu mnogo uradile u svojim domenama

- *Mislim na sociologiju, političke znanosti, psihologiju i sve ostale koje nisu mnogo uradile. Možda griješim. Možda su postojale neke studije o ratu, o sukobima, o tome šta se događa pod uticajem ratnih okolnosti. Svaki **razumni znanstvenik** pretpostavlja da su za sukob potrebne dvije strane, da su uvijek dvije strane uključene, ali i dalje se ne događa da se na neki suptilniji način sagleda cijela priča koja se događala. Od crkve i znanosti nekako očekujem razvitak određenih vrijednosti, a vladajuće strukture bi trebale te vrednosti primijeniti na svakodnevni život.*
- *Bez svake sumnje, treba riješiti pitanje ratnih zločina i one koji su odgovorni za njih treba sankcionirati u jednom korektnom pravosudnom postupku. Ne treba, kako se kod nas obično navodi, sankcionirati samo počinitelje, nego*

naredbodavce, one koji su zločin zataškali, ali i one koji su ga inspirirali. To je kategorija, koja je kod nas potpuno ispala, a koja je bila itekako prisutna na njemačkom procesu '45. i '46

- *Kada je riječ o nevladinim organizacijama u Hrvatskoj, mene je ponajprije strah – a znaš i sam da sam relativno pristojno upoznat sa stanjem u tome – njihove aljkavosti, vrlo često je riječ o prilično aljkavim ljudima. Drugo, isključivosti. Jedna od najvećih zabluda je da je hrvatsko civilno društvo, odnosno da su organizacije civilnog društva u Hrvatskoj tolerantne. Ne, one su isključive po potpuno istom principu, po kojem je HDZ bio isključiv. Samo što su oni išli sa nacionalnim predznakom, pa su rekle: «Tko nije Hrvat, taj nije dobar.» ili «Tko je Hrvat, može biti loš Hrvat, ali je samim time dobar», a ovi idu: «Mi smo jako tolerantni, posebno ako netko misli isto kao mi. A čim netko ne misli isto kao mi, mi smo i dalje jako tolerantni, samo ćemo ga probati sakriti.». Prema tome, ja nisam neki naročiti optimist oko toga da nevladine organizacije u Hrvatskoj tome mogu doprinijeti, uz nekoliko ozbiljnih iznimaka, koje se svode na tri-četiri nevladine organizacije, poput HHO-a, poput Centra za mir, nenasilja i ljudska prava iz Osijeka i možda još dvije-tri, a ostale zapravo mogu nanijeti jako veliku štetu, jer je, osim što je riječ o , u osnovi nestručnim ljudima, riječ je o aljkavim ljudima, koji malo čitaju, koji vrlo lako akceptiraju nekakve stavove koji im pašu, a koje nisu činjenično provjerili. A to je sve skupa preozbiljno i prepipavo područje, a da bi se istrčalo sa nekim stavom, koji nije jako, jako, jako dobro zasnovan na činjenicama.*

III AKTIVNOSTI USMJERENE KA SUOČAVANJU S PROŠLOŠĆU

Ovaj je dio u intervjuima daleko 'najtanji'. Razlog manjim dijelom leži u neinzistiranju ispitivača da pod svaku cijenu dobije imena ljudi i/ili organizacija. Većim dijelom radi se o kombinaciji tri faktora:

- a) nedovoljne vidljivosti onih koji rade na suočavanju s prošlosti
- b) ignoranciji prema radu drugih odn preokupiranosti vlastitim projektima
- c) nedostatku konzistentnih, osmišljenih i trajnih aktivnosti

Aktivisti intervjuirani u ovom istraživanju najčešće su sami ukazivali na to kako nisu upućeni u inicijative i akcije koje se poduzimaju oko suočavanja s prošlošću, osim onih koje poduzimaju sami, a i te se vrlo rijetko odvijaju baš sa izravnom namjerom takovog suočavanja. Upitani da imenuju konkretne osobe i aktivnosti, odgovori su se kretali od 'usual suspects' (uobičajenih sumnjivaca) tj malog broja dugogodišnjih aktivista/ica u mirovnim i ljudsko-pravaškim organizacijama do neodređenog podrazumjevanja niza ljudi i organizacija aktivnih u raznim sferama civilnog društva. Niz je intervjuiranih naprosto spominjao ljude i organizacije aktivne na raznim aspektima mirovnog rada u najširem smislu, ljudskih prava, nezavisnog novinarstva. Poneki bi se upitanici/e i začudili da su percipirani kao aktivni na polju suočavanja s prošlošću – po njihovom shvaćanju, taj je angažman tek stajao pred njima ili nisu o sebi ni razmišljali na taj način.

U razgovoru sa Katarinom Kruhonom skovan je i pojam 'suočavanja sa sadašnjošću' kao neke vrste pred-aktivnosti suočavanja s prošlošću.

Iako se ne radi o istraživanju sa znanstvenim pretenzijama, interesantno je primjetiti da lista osoba prepoznatih kao aktivne na polju SsP broji tek 8 imena – i to tek nakon što sputimo prag na 'spomenutih u bar 3 intervjuu' tj minimalno 10%.

Slično je i sa organizacijama i projektima:

Osobe i organizacije aktivne na suočavanju s prošlošću u Hrvatskoj prepoznate od ispitanika u bar 3 intervjuu (min 10%)

OSOBE

1. Ivo Goldstein
2. Don Ivan Grubišić
3. Katarina Kruhonja
4. Denis Latin
5. Stjepan Mesić
6. Vesna Pusić
7. Vesna Teršelič
8. Nikola Visković

ORGANIZACIJE

1. Hrvatski helsinški odbor
2. Feral Tribune
3. Centar za mir, nenasilje i ljudska prava Osijek
4. Centar za mirovne studije
5. Factum

PROJEKTI

1. Oluja nad Krajinom
2. Paviljon 22
3. Holokaust u Zagrebu
4. Latinica
5. povjesničari okupljeni oko Friedrich Neumann Stiftung
6. Žene u socijalizmu
7. Kulturalna konfrontacija
8. Arms into Arts
9. Miramida
10. rad s braniteljima CZMOS/Mirovni tim Okučani
11. analiza udžbenika povijesti, Jovičić& Baranović
12. CroPax

Lista svih spomenutih osoba u intervjuima je mnogo duža, dok je porast kod organizacija i projekata bitno manji (vidi *Kompletan spisak osoba*)

Neki od citata:

- *U projektu za Vukovar i za Pakrac predlažemo kao neki prvi korak, a evo vidim da i vi to radite, okupiti ljude koji su zainteresirani za tu temu i koji na tome rade kako bi zajedno promislili gdje smo i kako dalje. Da oni vide koja su to pitanja ključna, koje su to prepreke, koje su to mogućnosti, koji su tu pristupi – da se usaglase, nadopune, podupru i organiziraju (makar privremeno oko jednog lokalnog projekta)*

- *To je uobičajeno od nekih ljudi kao pojedinci, pa ih je kolektiv teško prihvaćao, iz početka a kasnije to postaje normalno. Tu je odlučujuća uloga bila nekih hrabrih novinara koji su prvi otvoreno govorili neke stvari koje drugi nisu smeli. Tu je jako važna uloga konverzacija i nekih političara. Uloga Vesne Pusić kada je rekla da je Hrvatska bila agresor BiH. Dosta je ona pretrpila udara ali snaga tog udara je kasnije u svakom slijedećem slučaju i upozoravanju na neke neuralgične loše točke iz Hrvatske povijesti je slabija. Ako hoćeš u rasponu između Viktora Ivančića u medijima, Vesne Teršelič u nevladinoj sceni i Vesne Pusić to su specijalci kulturno-politički koji štemaju defakto taj armirani beton nekog nepristajanja koji je tipično ljudski – nepristajanja da se suoči sa prošlošću. Je li, to je tipično ljudska osobina, a pogotovo mislim da usporedbom sa drugim narodima mislim da su građani Hrvatske pokazali veću spremnost u suočavanju sa prošlošću u usporedbi sa građanima Srbije. Tome treba zahvaliti baš postojanje i djelovanje i otvoreno hrabro djelovanje tih istaknutih pojedinaca koji su svoj posao napravili jer je sasvim normalno sada govoriti o tome. Smanjuje se broj tabu tema i tabu ljudi. Naravno da su tu činitelji poput Haškog suda da ga nema trebalo bi ga izmisliti. On možda manje funkcionira u Hrvatskoj kao jedan neposredni mehanizam koliko služi kao kriterijum. Sigurno su to ljudi iz nevladinih organizacija. Nabrojao bih neke ali takvih pojedinaca ima malo, to su sigurno neki novinari u Globusu, Nacionalu mada on ima jedan zastrašujuć način pisanja. Ima i među političarima ljudi koji doprinose suočavanju sa prošlošću. Rekao sam za Vesnu Pusić, ali postoje i drugi političari koji doprinose tome, ima povjesničara. I postoje ipak, istaknuti intelektualci koji deluju u tom smislu. Verojatno jedan Ivan Grubišić koji ima slabiji uticaj u odnosu na njegov stvarni politički angažman, Mirjana Krizmanić.. Znači postoje neki istaknuti intelektualci koji kao pojedinci, prije svega ljudi koji rade na sveučilištu kao povjesničari.*

Kao osobu iz javnog života i u državnoj vlasti nekolicina njih spomenula je jedino predsjednika Stipu Mesića kao nekoga tko toj temi prilazi sustavno, odgovorno i korektno i tko je napravio «najveće iskorake u tom smjeru». Spominju se i susreti intelektualaca koji su se u nekoliko navrata dogodili tokom posljednjih desetak godina kao i neke organizacije civilnog društva (*vidi Kompletni spisak osoba*)

Opći je dojam da jako malo i ljudi i institucija otvara pitanja prošlosti, kao i da su međusobno potpuno nepovezani.

- *U Varaždinu ili ne znam, negdje, vrlo samozatajno, naprosto su ti ljudi počeli dolaziti i razgovarat među sobom i razgovarali su o svemu onom kaj im se dogodilo. Tj. vidjeli su sebe kao isto agresore i vidjeli su sebe i kao žrtve. Ja sam o tome čitala, ne samo slušala; bio je jedan izvještaj od 3, 4 organizacije koje su to radile, ne udruge branitelja domovine, nego su došli da sa ljudima razgovaraju. Pučko učilište u Samoboru je pokušalo istu stvar napraviti.. Preko Pučkog učilišta oni zovu one koji su bivši branitelji na edukaciju i onda to završi sa ragovorom samo o ratu i onom što je bilo poslije. I tu se stvarno otvaraju stvari. Jedno ide van, jedno i drugo.*

Katarina Kruhonja iz osječčkog Centra za mir ovako opisuje njihove aktivnosti na tom planu:

- *Mi više radimo na stvaranju određenog prostora za dijalog, uopće za razgovor o povredi, za otvoriti komunikacije među običnim ljudima preko granice razdvajanja koju je napravio ovaj rat, da mogu biti u istom prostoru i pomalo otvarati neka pitanja. Direktno suočavanje sa prošlošću kao da još nije na redu – prvo da prestanu stavljati sve u isti koš i da počne osobna komunikacija.*

CZMOS je u cijeloj regiji, već podugo prisutan na različite načine s misijom uvijek usmjerenom na oporavak od rata i poslijeratnu obnovu povjerenja Istodobno, Katarina napominje teškoće oko takovih programa kod kojih *«kao da stalno iskoračujemo preko svojih mogućnosti (sigurnog prostora).»*

Centar je razvio program koji se zove *Dodir nade* koji je usmjeren na rad na suočavanju s povredama iz prošlosti, nastalim u ratnom sukobu.

- *Radili smo s dvije grupe od po petnaest ljudi cijele prošle godine. Bilo je dosta uspješno, imali smo nekih fantastičnih obrata kod dva-tri branitelja. Međutim, mislim da sam mogla i više, da sam išla previše površno, da se nisam usudila ići u dubinu -nisam bila spremna voditi ih po «rubu mogućeg». Bilo mi je jasno da su bili spremni ići dublje, ali ja se nisam usudila. Zašto? Bojala sam se da ću napraviti štetu, da ću sad otvoriti nešto i ne znam šta ću sada dalje s tim. Sigurno i radi toga što sam sama, što nemamo mi ni dovoljan prostor, vremenski, da se pripremamo za takav posao. Nas tridesetak koji kroz različite projekte intenzivno radimo s traumatiziranim osobama zadnjih 5-10 godina nemamo (niti smo ikada imali) sistematsku superviziju! Radimo uz maksimum drugih obaveza, aktivistički – zaboga, ne možeš to raditi aktivistički.*
- *«Dodir nade» je započeo kroz Zajedničku klupu kada je jedan menonitski svećenik iz Engleske, koji je ranije radio na povezivanju crkava Zapada i Istoka prije 6 godina došao u Osijek. U početku je to bio program odmora od rata. Grupu od 12 osoba koji su bili iz ratnog područja (iz područja pod srpskom kontrolom ili na hrvatskoj strani) su išli, uz vrlo male pripreme (jednu ili dvije poludnevne pripremne radionice) u Englesku na 10 dana. Tamo su imali nešto intenzivnije seminare u Barn Close - Centar za pomirenje: Tu su se otvarala pitanja iz neposredne prošlosti (rata) – zapravo, sadašnjosti – viđenja i iskustva rata jednih i drugih: kako su vidjeli rat, kako percipiraju krivnju ili odgovornost jedni drugih i tako. (...) Stalno gradimo grupu na aktivnom slušanju, međusobnom empatijskom slušanju, otvaramo pitanja zdravlja pojedinca i zdravlja zajednice; pitanja izvora inspiracije i snage za iscjeljenje i uopće za odnos prema povredi; također tematiziramo pitanje oprosta i pomirenja; pitanje povrijeđenog iscjelitelja, povrijeđenog pomagača - kako ja iz moje povrede mogu pomoći drugom – to je međusobna podrška i razmjena podrške.*
- *Marijana Mitrović, Monika Šimek i Ljubica Berić s grupom branitelja iz Okučana radile su kroz dvije godine program «Trauma i samopomoć» - suočavanje s vlastitim emocijama, stresovima, povredama ali s naglaskom na nenasilnu komunikaciju unutar grupe, mogućnost dijaloga unutar grupe – u odnosu na prošlost i u odnosu na budućnost. (...) Npr. pomagali su da se u Okučanima organizira Mirovni kamp za mlade gdje je bilo mladih iz Bosne i iz Srbije. Jedan od njih je predložio, npr. da akcija u Mirovnom kampu bude*

demontiranje bunkera na obali Save koji gledaju na Bosnu i da se isto dogovori s bosanskom stranom kao demonstracija antiratne volje.

- *U Berku je CZMOS prisutan od 1999. To je još uvijek silno teška zajednica, sa snažnim nabojem i utjecajem nacionalističkih političara koji manipuliraju ratnim stradanjima. Ali postoji i grupica od njih troje, iako se unutar sebe još uvijek uhodavaju čiji je utjecaj u javnosti veliki: Dragica – povratnica, Mile – Srbin ostalnik i Antun- useljenik, Hrvat iz Vojvodine. U javnom se prostoru pojavio tako komponiran mirovni tim što, ja mislim, samo po sebi šalje poruku i djeluje. Organiziraju skupove gdje pozivaju i gdje dolaze Srbi i Hrvati.*
- *Programima psihosocijalne podrške podržavali smo pojedince/ke a istovremeno čuvali prostor za pomirenje: da čujemo, razumijemo, uvažavamo i pomazemo njihovu potrebu, ali pri tom ne isključujemo drugu stranu. To je prostor koji «pomagač» svojim stavom gradi i održava - «pomirilište» Na taj način smo ohrabivali (davali mogućnost) da jednog dana mogu postati dio, mogu ući u proces dijaloga, oprostjenja ili pomirenja. Povratnici, koji su na takav način ohrabreni, između ostalog i tu u Bilju, imaju danas svoju mirovnu grupu. Bili su prvi koji su se otišli u Bilje. Prva kuća koja je bila otvorena bila je Mirovni centar. To je, recimo, jedna forma. Zajednička klupa je osnažila jednu grupu ostalnika iz Belog Manastira i tamo je počela jedna mala mirovna grupa koja se zove «Oaza». «Oaza» je danas dobra, razvijena grupa otvorena za sve iako (jer je tako nastala) okuplja pretežno Srbe. Hrvatsko stanovništvo, povratnici, postupno uviđaju da je «Oaza» doista otvorena za sve, da nisu isključiva organizacija. U Okučanima imamo još uvijek (uspjeli smo dobiti nastavak projekta) Mirovni tim koji jako dobro radi (opisala sam branitelje, podržavaju suradnju vjerskih zajednica, rezultat njihovog rada je lokalna građanska inicijativa s raznolikim etničkim sastavom «Duga», Forum mladih). A u Okučane smo prvi put došli nakon „Bljeska». Prvo smo imali Ured za ljudska prava, onda išli programom posjeta (Srbe izmještene iz Okučana u UNHS-područje smo vozili u posjete njihovim domovima u Okučanima). Nakon toga radio je Mirovni tim (skoro tri godine, 26-27 mjesec) i nakon kraće pauze sada radi ponovno. Ukupno 7 godina do vidljive održivosti!!!!*
- *Građanska inicijativa koja se sada tako lijepo razvija, «Duga», koja okuplja i Srbe i Hrvate vidi svoju misiju kao unapređivanje kvalitete života u Okučanima. Žele raditi, i rade i na projektima budućnosti ali, hoće rješavati i zaostale nepravde. Npr. su spomenuli kako ima još jedna kuća u općini koja nije dobila struju radi etničke diskriminacije i da se hoće za to zauzeti. Pokazuju autentičnu snagu da rade i na nepravdama, da otvaraju probleme i da gledaju u budućnost.*

Šta planirate ubuduće raditi?

- *Imamo napisan projekt «Horizont pomirenja» Odnosi se na dijalog oko definiranja perspektive pomirenja u dvije konkretne lokalne zajednice - u Pakracu i Vukovaru. To je lokalni projekt, za lokalnu situaciju, jer se nama čini da su i Pakrac, a naročito Vukovar, da su neke neuralgične tačke. Vukovar kao simbol stradanja koji ne prelazi u simbol pomirenja, nego je stalno mjesto daljih sukoba, manipulacija, teškoća. Napisali smo projekt*

(nakon dugih promišljanja i konzultiranja s Vesnom T. I timom Pax Christi Nizozemske koji radi u Beogradu). Oni su dobili i novac za to. Ali, nemamo snage pokrenuti, nemamo vremena da to pokrenemo. To je jedno. Drugo, provodili smo intervjuiranje i fokusne grupe nastavnika, učenika i roditelja u podijeljenim školama u Vukovaru. Univerzitet Berkeley koji je nositelj istraživanja radi analizu materijala. Ono što smo mi naučili tijekom samog procesa intervjuiranja je da naročito nastavnici jasno iskazuju istovremeno nemoć i potrebu da se oko podijeljenosti u školama nešto učini, jer da podijeljenost vodi novim problemima. Od Ministarstva ne dobivaju ni pomoć ni upute, ne znaju kako se postaviti. Jasno su iskazali volju da o tome porazgovaraju sa svojim kolegama iz drugog programa (naime niti nastavnici međusobno ne komuniciraju). Na to bismo htjeli odgovoriti, iskoristiti trenutak i volju. Hoćemo li uspjeti ostvariti nisam sigurna. Nadalje, kroz trening za nenasilje za pripadnike vjerskih zajednica radit ćemo na otvaranju dijaloga oko pitanja izgradnje mira i uloge vjernika u građenju mira. To je projekt za cijelu jugoistočnu Evropu. Sad su napravili bazični trening za Hrvatsku. Priprema se za Bosnu. To je jedan prostor u kome mislimo da će se otvoriti i pitanje suočavanja s prošlošću. Financira ga Svjetski savez crkava.

IV KAKO SE SUOČITI S PROŠLOŠĆU ?

IV.1. Neke sugestije intervjuiranih o tome kako se treba suočavati s prošlošću

Na pitanje kakvo bi to suočavanje trebalo izgledati, većina intervjuiranih naglašav važnost **otvorene javnosti i dijaloga i potrebu kritičkog, dinamičnog i konfliktnog procesa** (“provokacija”, “uznemiravanje”) u otvorenom prostoru javnosti:

- *Ja bih rekao da suočavanje sa prošlošću ne znači crno bijelo gledanje na prošlost. Suočavanje sa prošlošću je jedan dijalog i snošljivost.... ključno je da se kritički odnosimo prema tradiciji koja jako utiče na život i stavove a isto tako to je osnova za dijalog. Ja ne mogu voditi dijalog ako kažem da su partizani bili za sve u pravu, isto kao što ne mogu da vodim dijalog sa nekim ko misli da su ustaše samo dobre stvari činile.*
- *Naprosto, čini mi se nužnim da naše suočivanje s prošlošću mora biti konflikt, mora biti polemično. Pri tom ne mislim na nasilne konflikte, dapače, nasuprot nasilnom konfliktu, mislim da nas taj diskurzivno polemični konflikt može sačuvati od konflikata fizičke naravi. I mislim da je upravo reduciranje suočivanja s prošlošću suzbijanje ili onemogućivanje drugačijih pristupa govora, interpretacija povijesti... oni su izgleda pripomogli da se u toj političkoj šutnji ili šutnji o politici vrlo efikasno goji i proširi govor mržnje. Dakle, rekao bih da ozbiljno, odgovorno, suočavanje s prošlošću također mora uključivati hrabrost da se misli neovisno, istraživački, mimo struje, mimo dogme, čak heretički.*

Ali, kao i kod ranijih tema, ispitanici često naglašavaju važnost osobnog pristupa:

- *Mislim da bi trebalo razgovarati o životima ljudi živih, za mene taj pojam znači da treba se suočiti sa svojim životom. Kad se kaže prošlost, onda se cijelo vrijeme misli na povijest, a u pristupu cjeloj stvari trebalo bi izbjeći ono što ljude odbija.*

- *Nemam baš najsajnije mišljenje o velikim tribinama, radionicama i ostalo. Može biti pozitivno i efikasno u nekom smislu, ali kad je riječ o dubljim stvarima prilično je neefikasno i na to uporno dolaze ljudi koji to žele raditi i već su odradili puno stvari koje su trebali. Nisam siguran koliko takav pristup ima smisla. Mislim da se treba raditi sa onima što ne žele da se s njima radi. Mislim da upravo oni predstavljaju najveći problem*

Naglašava se potreba kontinuiranog pristupa:

- *Otvoriš nešto, ostaviš tako i odeš - e, to ne može. Ako mi date 5 dana, ali ne samo meni, nego još nekome, onda u redu, ali ne možeš ljude navesti da počnu govoriti, a onda prekineš jer ti je vrijeme iscurilo. Tu treba biti jako pažljiv, ti se razgovori moraju nastavljati. Oni bi trebali imati nekakvu sustavnost, da bar ljudi znaju da će se 5 puta naći.*

Najčešće se naglašava potreba **nijansiranog, kompleksnog, raznovrsnog, višeslojnog, ponekad i "zaobilaznog"** puta.

Sociolog sa Sveučilišta ukazuje da prošlost koja je vezana za Domovinski rat, ne treba shvaćati kao jedno izolirano društveno zbivanje, već su neposredno za ta zbivanja bila vezana druga kao što je narušavanje nezavisnosti medija, usporavanje procesa demokratizacije, narušavanje ljudskih prava, pad prethodne vlasti koja je bila ne samo neracionalna, nego manipulativna i lopovska. Tako da suočavanju sa prošlošću očitoma treba pristupiti nijansirano, jer kao i sve drugo u životu nekog društva, tako treba motriti kontekst u kome se određena akcija u ovom smislu suočavanje sa prošlošću zbiva

- *Naći pravi odnos ili čak dinamički odnos između pojmova kao što su izgradnja mira, mirovni rad, komunikacijske vještine, nenasilje, suočavanje s prošlosti - tako da se neke stvari ne isključuju...*
- *Koristimo tzv. instrumentalno pomirenje, gdje potičeš ljude da ponovo suraduju na nečem od zajedničke koristi i zajedničkog dobra. Međutim, držim ključnim istovremeno ne zanemariti ili potpuno zatvoriti suočavanje s prošlošću. Treba oslušivati i nalaziti načine da se postupno te teme otvaraju i otpuštaju.*
- *Jednostavan primjer iz naše povijesti: moja susjeda - jedna baka kaže: «Moji su bili ustaše i stradali su nakon Drugog svjetskog rata. Unatoč svega toga, kad je došao Tito, osjetila se neka zajednička energija. Idemo u obnovu društva, u radne akcije. I ja se toga sjećam, kako je to meni bilo važno i dobro, mnogi se toga sjećaju». Toga sada nema.*
- *Mi radimo s ljudima iz vladinih i nevladinih organizacija i sve je napravljeno na principu balansa. Znači, ako je radionica mi imamo dva voditelja, jedan Srbin jedan Hrvat. Svi se moraju osjećati jako jako sigurno. I ne moramo reći da smo se došli miriti. Ljudi dođu, jer tu žive, jer brinu za tu zajednicu. Ispod toga je svakako i taj dio rada na prošlosti. Ja to ne želim nazvat mirenjem sa onom drugom stranom, a zapravo znam da ću to napraviti jer ne bi bio tamo da nije na to spreman. Ali mu je teško vjerojatno da to kaže na glas. Ili da ga netko drugi stavi u kutiju onih koji se mire i koji su popustili. Često uočavamo da se iako je kratak period ta ista osoba brine o toj drugoj strani, ali neće se "miriti".*

No indirektan pristup ne mora uvijek biti zadovoljavajući:

- *Mislim da se na toj temi radi, ali da se ipak samo zagrebe. Neka nevladina organizacija napravi seminar gdje pozove 10 Hrvata i 10 Srba i nekih 5*

doseljenika iz BIH, a tema je izrada projekta. Oni misle da su samim tim napravili neki doprinos, time što su spojili ljude koji su imali zajedničku, traumatsku prošlost, a prije toga nisu s njima niti razgovarali.

- *Ono što mi primjećujemo je da se pomirenje lakše ostvaruje u urbanim sredinama nego što je to u ruralnim. Znači da su izolirane određene populacije stanovništva. Vrlo važno je i posebno se organizirati da bi se pomoglo tim ruralnim sredinama koje su najčešće slabo informirane, bilo zbog rada, posla, obaveza, nemogućnosti nalaženja bilo kakve druge informacije, ne prate dnevnu štampu, televiziju. (...) a to je još uvijek veći dio populacije.*
- *Nikad ne bih zahtijevao da mi kažu ko je kriv za rat. Ali bih bio spreman za projekte i istraživanja, raspravu i to kroz konkretne aktivnosti, poslove, druženje. Da se naprave neki okrugli sto na kome bi se raspravljalo ko je napao koga i ko je napravio zločin, spirala nerazumijevanja samo bi se uzdizala. Ono što je osnovno, to nije suočavanje sa prošlošću, nego dijalog kroz koji se u sadašnjosti obrađuje prošlost. Suočavanje sa prošlošću, koje ja nazivam dijalogom, projektima i aktivnostima, mora biti bazirano na interesima. Ako bude na altruizmu bit će karakteristično za tek manji broj ljudi.*

Ističe se važnost povezivanja i zajedničkih akcija:

- *Nekakva sredstva uz pomoć kojih bi mogli osmisliti zajedničko snažnije aktivnosti, da kroz kampanje ili pordžavajuće aktivnosti probamo promovirati naše vrijednosti. A tu bi mogla biti prisutna politika različitih, i zelenih, i žena, i mirovnjaka, da svi zajedno čine jednu ukupnu politiku suočavanja s prošlosti. Kroz puno malih politika i aktivnosti, da dobijemo i zaokružimo nešto.*
- *Na konca će biti potrebno i relevantno u svjetskim okvirima upoznavanje sa nenasiljem, rješavanje sukoba i komunikacija.. To su svakako znanja koja ljudi nemaju, nije ih niko učio, a potrebna su za svakodnevni život. Ti moraš znati komunicirati, komunikacija je postala toliko složena, a mi jednostavno te komunikacijske osnovne postavke ne znamo. Mislim da bi to trebalo raditi sustavno, na razini državne politike.*
- *Kod nas se jako puno ide na negativne primjere, a kad postoji negativan model onda prevladava i takav načinu ponašanja. Ako budemo išli prema pozitivnim stvarima, ako kažemo da se događaju i neke dobre i pozitivne stvari, onda imamo i šansu da to postane prevladavajući model ponašanja, jer u osnovi svako želi biti dobar. Primjer: ulazim u poštu i tamo je jedan čovjek koji je bio branitelj Vukovara i on mi kaže, znate da više ne radimo, ali evo za vas radimo. Ja kažem: kako to mislite za mene? A on kaže: pa vi ste jedina osoba koja je do sad o nama Vukovarcima rekla nešto pozitivno, i nije istina da mi ne možemo jedni s drugima. Ja kažem: vi zapravo govorite da možete sa Srbima? A on kaže: pa možemo, mi zajedno radimo, i ništa ne brinite za taj Dan Evrope, sve će dobro proći i neće bit incidenata.*

I jedno upozorenje na oprez i postepenost:

- *Možda fali, mislim da bi se mnogi sa mnom složili, malo kočnice u svemu tome. Ne treba zaboravit da su nekim ljudima prije samo 8 godina članovi obitelji poklani i imovina im je spaljena. Zanimarimo s koje strane se to*

dogodilo. Možda bi jedan polaganiji, ali ustrajniiji ritam bi svemu tome dobro došao. Jer ovako sve skupa može djelovati kao na "horuk" i sve skupa djeluje pomalo nestrpljivo, jer se misli da će se to desiti preko noći – neće, to će se rješavati desetljećima i neće se nikad riješiti, ja sam u to potpuno siguran. Pitanje je hoćemo li mi kao društvo postići nivo da možemo po tom pitanju mirno živjeti, mirno spavati, bez društvenih potresa koji su vidljivi svaki put kada pristigne nova optužnica iz Haga. To nikada neće prolaziti bez emotivnih stresova i trauma, ali možda bi jedan polaganiji i ustrajniiji ritam bio bolji.

Mogući krivi model suočavanja s prošlošću iskusna mirovna aktivistica vidi u

- *komercijalizaciji i poslovnoj priči, to ja vidim kao glavnu opasnost, da nam sve ostalo postane nebitno, što se sad jedino moramo fokusirati na ekonomski razvoj, taj tip svijesti koji je usmjeren na tržište.*

IV: 2. Odnos regionalno-lokalno

- *Ako samo jedna od zemalja bivše Jugoslavije radi na suočavanju, a druge ne, onda je to Sizifov posao. Samo regionalno mi možemo u ovom trenutku, i to organizirano, govoriti o uspješnosti posla. Regionalni pristup je jedini pravi način da svako pomirenje koje bude napravljeno da ne bude na staklenim nogama i da ne zavisi od izbora do izbora.*
- *Ja nisam bio na granici (Hrvatske i Crne Gore) i mislim da ako me ljuta potreba ne natjera da neću niti otići. Ali, moram reći razlog zbog kojeg tako razmišljam. Oni još nisu riješili to sa sobom, nisu to raščistili na puno drastičniji način nego što se to nije dogodilo u Hrvatskoj. Mislim da je prijateljavanje, ponovno uspostavljanje veza i kontakata itd. normalno s obzirom na blizinu, na regionalnu povezanost i tako dalje, ekonomiju i sve što s tim ide. Ali zajednički rad na prošlosti će, barem kod većeg djela ljudi ići vrlo teško. Mislim da je to približavanje politički motivirano, da je ono diktat iz Evrope, iz svijeta, izvana, mislim da je ono, osim u relativno malom broju slučajeva ljudi koji su ekonomski motivirani, potpuno izlišno.(...)To znači da, su tu bili neki ljudi, pucali su po nama, palili su, ubijali su, a sada bi trebalo preko toga prijeći kao da se ništa nije dogodilo. To mi smeta, i mislim da to otvaranje granica nije izraz volje ljudi koji tu žive nego izraz političkog diktata. Osobno ne mislim da bi mi trebali imati neke velike ekonomske koristi ili ne znam neke druge koristi od toga. Uvijek mi je na pameti Njemačka poslije Drugog svjetskog rata u kojoj je izvršena denacifikacija, a kad je izvršena onda je ostatak svijeta mogao prihvatiti Nijemce pa čak im i Židovi oprostiti. Ideja velikosrpsstva nije doživjela poraz, niti priznaje da je ratni poraz potpun, a niti moralni poraz. Tako da je ona još uvijek živa. Mislim da smo mi kulturno i civilizacijski uvijek bili zapad. Dakle, mislim ako se već želi uspostaviti neka regija koja se zove Balkan da ona mora ići negdje istočno od Drine a ne da bude na granici Slovenije i Hrvatske. Apsolutno ne regionalni pristup. Jer regionalni pristup nas svrstava u jednu regiju u koju mi, gledam iz svoje perspektive, urbane dubrovačke, ne pripadamo. Moguće da neke druge sredine u Hrvatskoj ne osjećaju toliku razliku prema području Srbije i Crne Gore, dakle onog istočnog dijela bivše Jugoslavije, ali ja mislim da ja iz svoje perspektive osjećam. Ja sam imao prijatelja u Beogradu ja znam da je on bio urban čovjek, međutim njegova okolina nije bila urbana toliko koliko je bila*

moja. Treba pustiti malo vremena da se to malo ohladi da se malo stvari slegnu. Da ona generacija koja je pucala ostari i tako da više ne može doći ovdje na ljetovanje, pa onda nek njihov sin dođe.

- *Samo ekonomski, trgovački, samo to i drugo ništa. Kulturna suradnja. Mora početi od nečeg, ali ne u nikakvu regiju. Suradnja kao sa susjedima. Ako se misli na regiju kao zajedništvo, onda to ne dolazi u obzir. Ali ako se misli na regionalnu suradnju, trgovačku, ekonomsku i slično, onda da.*
- *Regionalni pristup je relativno težak radi različite dinamike u sklopu tih 3, 4 ili 5 država o kojima se govori. Imamo Hrvatsku koja se polako i teško sređuje kao država i kao društvo. Imamo državu koja se zove Zajednica Srbije i Crne Gore za koju nitko živi ne zna koliko će ona opstati, koliko će trajati i u kojem obliku, i imamo protektorat Bosnu i Hercegovinu. To ne znači da ne treba surađivati. Vrlo često se surađivati i mora. Recimo, iks puta povodom nekih istražnih radnji se mora surađivati zbog prikupljanja dokaznog materijala. Vidjeli smo na suđenjima u Lori koliko regionalna nesuradnja može biti pogubna jer su svjedoci ostali u Beogradu. Imali smo situaciju da čovjek koji živi u Beogradu ili u Srbiji, da ga je strah doći na jedan ili dva dana u Split u koji vjerojatno nikad više neće doći, a i strah ga je što će mu se zbog toga što je rekao dogoditi u Beogradu. To upozorava na sve teškoće regionalne suradnje. Treba imati na umu, barem u Hrvatskoj, i apsolutnu neželjenost regionalne suradnje. Ako knjige teško kolaju, još teže će kolati razni papiri pomoću kojih bi se moglo dokazati da je netko nekada počinio ratni zločin. Da ne spominjem problem arhiva koji su nakon raspada Jugoslavije ostali u Beogradu i koji su hrvatskim povjesničarima donedavno bili u pravilu nedostupni. Prema tome, regionalnu suradnju u svakom obliku treba, po meni, ako je ikako moguće, zasnovati bez emocija, dakle na čistom interesu. Zato nije čudo zašto gospodarstvo ide prvo. Već sa kulturom i gostovanjem kazališta hrvatskih u Srbiji ili Crnoj Gori, tu već ima problema, tu se već govori o obnovi Jugoslavije, iako ta država više ne postoji, čak je i formalno sama sebe ukinula. Suradnja će ići puno lakše na privatnoj liniji po principu, čak i na suđenjima, da neki odvjetnik iz Hrvatske dobro pozna nekog odvjetnika iz Srbije koji mu može poslati ili dostaviti neki zapisnik ili dokument, i naravno, obrnuto.*
- *Što se tiče regionalnog pristupa mislim da ima sada već ljudi koji jesu dovoljno spremni pogledati, dozvoliti i izložiti se da bude propitani sa druge strane o vlastitoj poziciji i postavljati otvorena pitanja «drugoj strani». To su «frontmeni» i «front-žene» i . Takvi, bi po mom sudu, mogli napraviti taj korak - suočiti se sa sobom u ogledalu onog drugoga i biti ogledalo..*
- *Ja nisam bio, niti jesam djelatan ni na koji način regionalno, osim ako se tu ne ubroje rijetki ili sve rjeđi posjeti Vojvodini, a niti ono što ja imam prilike čuti od svojih kolega ne naznačuje mi da puko unutar-regionalno komuniciranje ujedno jamči osnaživanje nekog našeg antiratnog civilno društvenog identiteta. Ja još uvijek, zapravo više nego prije, osjećam potrebu preispitati i utemeljiti svoj identitet, recimo vrlo jednostavno muški, rodni, hrvatski, evropski. I onda utemeljiti u komunikaciji koja je čak šira od regionalne. Čini mi se da to što smo trenutno u oporbi spram Bushove politike nikako ne derogira moju vapajuću potrebu za dubljim interioriziranjem bitnih iskustava angloameričke političke kulture. I ne samo političke, nego rekao bi naprosto*

socijalizatorske, civilizatorske. Utoliko lokaliziranje na regionalnom sadrži jednu opasnost da tu regionalnost ostvarimo kao nešto što treba biti modelski bitno, a mislim da je ono bitno samo kao područje djelovanja, samo kao područje problema.

- *Zanimam se za događaje u BiH, Srbiji, kontaktiram sa ljudima ali nedovoljno. Ja osobno nisam dobio nijedan zahtjev, nijedan prijedlog da napišem neki prilog za neki časopis srbijanski, niti su časopisi u kojima sam ja bio urednik inicirali temu koja bi pokrenula tu suradnju. Objavljivalo se nešto, ali govorim o znanstvenoj suradnji gdje se to ne stimulira. Suradivao sam nešto sa Slovincima, ali sa Bosancima i sa Srbima ne. Suradnju između država bivše Jugoslavije trebalo bi prvenstveno uspostaviti u znanosti, u medijima i slično. To bi bio i test za priključivanje Hrvatske drugim zemljama Evrope. Jer, ako ne možemo surađivati sa tim zemljama, onda ne možemo surađivati ni sa onima sa kojima nemamo zajednički jezik, kulturu, prošlost i tako dalje. Mislim da regionalne putanje tek dolaze na dnevni red i da će samom prirodom stvari i uslijed same činjenice da je Hrvatska bogom dana da bude decentralizirana i regionalno organizirana, a trenutno je izrazito centralizirana i metropolizirana, da će spontani procesi dovesti do jačanja regije, koja sad jačaju na maligni način (sukobi navijača). Evropa je Evropa regija a ne Evropa država, a i Hrvatska će se samim time povezivati sa drugim zemljama bivše Jugoslavije, možda više na regionalnim osnovama nego na nekom drugom momentu. Kada u prvih godinu dvije dana počnu dolaziti srpski turisti u Dalmaciju iz toga će izaći povezivanje. Samo kako govoriti o suočavanju sa prošlošću kad ja već 12 godina ne mogu čuti nijednu pjesmu srpskog naroda na hrvatskom radiju i to bez obzira na autora i sadržaj pjesme. Vlast nije stvorila atmosferu, nije stvorila uvjete, vlada uskogrudnost, stupidnost, primitivizam. I to bez obzira na autora i sadržaj pjesme.*

IV. 3. Stavovi o odnosu komisija za istinu i pomirenje i sudova

Jedan od osnovnih problema u suočavanju s prošlošću je odnos tzv. komisija za istinu i pomirenje i sudova (Haškog sudišta). Iako to pitanje nije izravno postavljeno, neki ispitanici su se na njega referirali razmišljajući o povezanosti procesa suočavanja s prošlošću sa pitanjima pravde, pomirenja i normalizacije. Pitanje je problematično s obzirom na to da je sudski proces ustanovljavanja krivice za ratne zločine u zemljama bivše Jugoslavije već započeo, a on je istodobno i stanoviti oblik suočavanja s prošlošću je postavlja pitanja krivice i odgovornosti za počinjene zločine. Ostali mogući oblici suočavanja s prošlošću ne mogu se gledati neovisno od postojećeg sudskog procesa u Haagu. To nameće mnoga pitanja, jer je riječ o sukobu dva različita oblika pravde – **restorativne pravde** (komisije) i **retributivne** (kaznene) pravde, koji se mogu pokazati inkompatibilnima (kako, npr. odlučiti tko bi trebao odgovarati na sudu, a tko tek na komisijama za pomirenje)?

Postavljaju se i druga pitanja: kako nakon prestanka rada suda u Haagu pokrenuti nacionalne sudske procese; kakav odnos uspostaviti između različitih nacionalnih pravosudnih sustava i kako uspostaviti drugačije procese suočavanja s prošlošću od onih sudskih, ako su sudski u tijeku – na lokalnoj i na regionalnoj razini itd.

Sudionici ankete o odnosu restorativne i retributivne pravde kažu slijedeće:

- *Postupak u sudu izgleda dizajniran tako da to bude vrlo rijedak događaj, a mislim da upravo pokajanje ima iscjeljujuće djelovanje. Na slučaju Dinka Šakića možemo vidjeti što je mogući problem sa retributivnim pristupanjem suočavanja s prošlosti. On je u zatvoru, ali se nije niti pokajao, niti je njegovo moguće priznanje koje se nije desilo, imalo bilo kakav ljekovit utjecaj. Naime, vrlo je rijetko da osumnjičeni, čak i ako su tu brojni materijalni dokazi, iskazi svjedoka, doista prihvati i prizna da je činio zločine i da se pokaje. A za preživjele je jako važno da vide da s jedne strane osoba koja je počinila zločin preuzima odgovornost za to što je počinila i, s druge strane, da žali. Drugi smjer je restorativni. U njemu se nastoji i obnoviti i uspostaviti pomirenje i, u najmanju ruku, neka bazična komunikacija. Mislim da je prvi korak neka komunikacija u kojoj se doista priča o tome što se desilo. Dodatna kontradiktorna situacija je i da se i Tuđman zalagao za pomirbu i za miješanje kostiju pogubljenih u Jasenovcu i ustaša i domobrana i to svakako ne doprinosi uspjehu kada se predlaže različite korake u pogledu restorativnog načina uspostavljanja komunikacije - onda je zapravo za mnoge ljude dovoljno sjetiti se da ih je Tuđman gurao u pomirbu. Za mene je posve sporno uopće spominjati riječ pomirenje. Vjerujem da je to duboko osoban proces koji, ukoliko neko doživi nešto poput pomirenja, naravno jeste vrlo vrijedno, ali ne vidim zašto bi se o tome trebalo pričati u javnosti. Vrlo je važno da se za ovaj domovinski rat stvari utvrde sudski, a ono što se ne može sudski odraditi, da se procesira i da se priče sačuvaju, da postoji trag o tim ljudima koji su pobijeni i o pričama koje žele ispričati oni koji su bili s njima u kontaktu.*
- *Koliko sam čitala, u postratnim ili diktatorskim režimima suočavanje s prošlošću postane moguće kad se dobije šansa da će se oprostiti, zaboraviti. Kod nas tog poticaja nema : ili ćeš ići u Haag (ili na domaći sud, koji zapravo i ne radi), ili ništa. Nema druge opcije. Koliko znam, komisije za istinu i pomirenje omogućavaju neki interes, ili poziciju, ili očuvanje obraza - nešto se dobije sudjelovanjem. Ne vidim baš ni načina kako uvesti drugu opciju (za koju bi se pokazao interes) jer rasprava polazi od «nas kao pobjednika» i od interpretacije rata kao neizbježnog, obrambenog i pravednog. Ne postoji alternativa Haagu (i mi iz civilne scene se baš nismo protivili tome, dapače složili smo se da je procesuiranje zločina ključno).*
- *Kad se govori o raznoraznim komisijama za interno pomirenje ili o takvom tipu komisija, kakve postoje recimo, u Južnoafričkoj Republici, u Čileu, te komisije pretendiraju biti moralna savjest ponajprije. To ima svog razloga, ali ja imam veliku ogradu prema svakome ko pretendira biti nekom široka moralna savjest, jer moral shvaćam vrlo osobno. Presudno je zapravo da one nemaju realno nekakvu naročitu funkciju, osim ako pravosuđe uopće ne funkcionira, eventualno mogu imati pravosudnu funkciju u smislu davanja amnestije. A opet je davanje amnestije jedan pravni posao, a ne posao nekakve komisije za istinu, pomirenje, ili tako nešto.*

Problematično je i pitanje države, vlade i državnih institucija u eventualnom pokretanju komisija za istinu i pomirenje:

- *Ono malo uključenih ljudi iz Sabora ili Vlade su ideju podržali ali isključivo kao zadatak i misiju civilnog društva. Štoviše, teško mogu zamisliti kod nas scenarij za Komisiju koji bi bio autentičan , a da krene iz institucija države.*

Drugim riječima ako bi htjeli da Sabor donese takvu rezoluciju morao bi prethoditi ozbiljan pripreman rad, vjerojatno iz redova civilnog društva, onih koji promišljaju, imaju osviještenu potrebu i motivaciju da rade na suočavanju s prošlošću.

Postoje i sugestije o tome kako postojeći haški proces uključiti u regionalna i lokalna suočavanja s prošlošću:

- *Mislim da se je suđenje u Hagu moglo pretvoriti u dio katarze, i da bi bilo vrijedno napraviti, projekt, gdje bi se sažimali podaci koji su u Hagu prezentirani kao vrijedni podaci i na televiziji se prikazivali kao sažeci optužnica i što se dešavalo. Sastavni dio priče o pomirenju i prosudbi uopće, je razumijevanju nekog drugog. Zato bi bilo vrijedno i Hag i ove činjenice upotrijebiti kao dio argumentacije o tome što se dešavalo i sustavno prezentirati takve stvari i iskustva jednih, drugih, i trećih naprosto staviti u funkciju tog sučeljavanja*

V KAKVA JE PODRŠKA POTREBNA ZA RAD ?

- *Potrebe su ogromne, neutažive i zato su potrebne i najraznovrsniji tipovi pomoći. Tu je, rekao bih, strašno važno i dalje održavanje kontakata sa međunarodnim okruženjem, nešto kao lijek protiv predrasude samodovoljnosti, prilika da se uči i na tuđim greškama ali i na tuđim dostignućima, prijedlozima, modelima.*
- *Suočavanje se ne može i ne treba raditi aktivistički. Treba dovoljno vremena za pripremu, da briga i ulaganje u održavanje egzistencije ne oduzima toliko energije. Potrebna je i podrška onima koji se time bave - brifiranje, supervizija, zajedničko propitivanje i evaluacija. Mislim da mi, ovdje u Centru za mir i oko Centra za mir, imamo dosta potencijalnih kapaciteta. Puno ljudi (uglavnom žena) radilo je na terenu, radili su s ljudima, izložili se, ušli u tu tematiku, u te opasne sfere, pa bi ih nešto smislene, ciljane ili dobro procijenjene pomoći jako i efektno osnažilo, opremilo. Možda bi to trebali biti strukturirani treninzi, supervizija, slaganje dugoročne strategije i dugoročnih programa – da se ima jasnoća kuda naši mali koraci vode – postavljanje horizonta i «znakova na putu»...Mislim da bi bilo korisno da se iskoriste iskustvo koje imaju ljudi koji su bili na terenu i radili na različite načine. Možda da se na jedan strukturiran način iz nas izvuče što mi znamo (a ni ne znamo da znamo). I nama bi to pomoglo, da svoje iskustvo posložimo u teorijske okvire, okvire različitih i sličnih iskustava i da nam se pomogne razmijeniti ih s drugim iskustvima - izvan Hrvatske i u Hrvatskoj. Nemamo dovoljno jasnu dugoročnu strategiju u području suočavanja s prošlosti.*
- *Znanje postoji ali podrške psihološke ili mentoriranja, supervizije u podgrupama, ili organizirani sistemi podrške, da ono što smo negdje čuli ili znamo ili imam doma u knjizi da stvarno primijenim, da živim, to ne postoji. Ja mislim da imamo dobre ljude, ali treba briga za te ljude. Jer ti ljudi su jako dugo izloženi i puno njih jako sami. Mislim da ima puno pokušaja stvaranja krovova, dok nama trebaju umrežavanja a ne krovovi. Jer meni i mojoj organizaciji, mi smo došli do tog zaključka, je jako važno da podijelimo iskustvo, razmišljanja, da sjedimo s nekim, da čujemo šta se negdje dalje događa jer lakše onda prevaziđeš nešto što se događa tebi, bez obzira na kom planu bilo, a ne treba nam krov za tako nešto.*

- *Važno je da nekako skupimo sve glave, sva iskustva i da probamo kroz razmjenu vidjeti gdje smo, kakva su iskustva i kako bi moglo efikasnije dalje – ili da se uvjerimo da je način koji sada radimo dobar, dostatan, primjeren resursima koje imamo. U takve projekte, ako hoćemo nešto održivo, ne možeš ići na kratke, jednokratne ili višekratne intervencije izvana, potrebna je stalna prisutnost i dugoročiji rad (u našim okolnostima oko pet godina).*
- *Civilne inicijative imaju kadrova, ideja, mislim da znaju napraviti dobre programe, ljudi iz nevladinih organizacija su sami po sebi entuzijasti koji ne traže mnogo, ali za to je potreban novac. Mislim da se od države ne može očekivati novac iako se svaki od tih projekata isplati i mala je mogućnost da će biti pronevjera i da se neće iskoristiti kako treba.*
- *Moraš imat materijalna sredstva, ali tu je i duhovna podrška. Npr. Kvekeri... oni meni nešto znače. Lokalnom življu ne znače, ali nekom drugom znače. Dakle, podrška od nekog u koga imaš povjerenja, u nekog ko te duhovno inače osnažuje. Nisam sasvim sigurna da li je podrška potrebna od politike i medija, ta podrška bi bila potrebna samo u smislu da se oni angažiraju, a ne da ti daju samo apstraktnu podršku riječima, jer ti si došao na zao glas ako te političar počeo hvaliti. Medijski bi trebalo samo metodologiju takvog dijaloga akcentirati.*
- *Želje i mogućnosti su nešto sasvim drugo. Mi mnogo više možemo govoriti šta nije urađeno i da je možda bilo puno više puta deklarativne volje od strane međunarodne zajednice, ali ne i prave pomoći da se to i ostvari. Napomenuo bih Kosovo, ono je u vrlo mali broj dana doživjelo strašni egzodus, ali kad je postojala politička volja međunarodne zajednice, isto tako se iz izbjeglištva vratilo gotovo 100% ljudi. To kod nas nije slučaj.*
- *Potrebna je podrška Vijeća Europe, Pakta o stabilnosti, pojedinih veleposlanstava, Ureda Predsjednika Republike, Sveučilišta, vjerskih zajednica. - Treba osnovati organizaciju sa jakim imenima koju će financirati međunarodne institucije, koliko god to zvučalo nemoguće ostvariti. Treba nagraditi i promovirati osobe koja se time već godinama marljivo bave.*
- *Ja bih krenuo od toga kakva vrsta podrške ne bi bila prikladna. Ne bi bila prikladna politička podrška, jer je to podrška koja danas je, sutra nije. Podrška, ako govorimo o nekakvim polugama utjecaja, onda bi dobrodošla medijska podrška koju je prilično teško očekivati u ovom trenutku s obzirom na stanje medija u Hrvatskoj gdje je bolje nego prije 3-4 godine, ali to ne znači da je dobro. Riječ je u ovom slučaju o ozbiljnim temama koje zahtijevaju ozbiljan pristup, a toga generalno kod nas u medijima fali. Najvažnija podrška bi se po meni dala svijesti na dvije riječi, a to je “ne smetaj”. Dakle, ljude koji se žele time baviti treba pustiti da rade svoj posao bez da im se smeta, ali ti ljudi moraju biti svjesni toga da će rezultat njihovog rada nužno biti javan, te s toga, nužno podložan kritici. A ako će se smetati tim ljudima, a to se vidjelo prošlih godina, da ljudi koji rade, koji pokušavaju nešto napraviti, uvijek budu dočekani na nož jer se uvijek nađe neki dušobrižnik koji već zna kakvi će biti rezultati tog rada, onda tu ne vidim neku naročito veliku šansu. Ali ako bi se*

postigao neki koncenzus, koji se neće postići, ali to ne znači da ga nemam pravo zagovarati, a koji se svodi na to "ne smetaj", onda bi se tu moglo nešto postići.

VI ZAKLJUČCI

Provedenih 27 intervjua uključujući i 2 fokus grupe u Hrvatskoj na temu Suočavanja s prošlošću u zemljama bivše Jugoslavije i njihova analiza pokazuju nekoliko stvari koje je moguće uočiti i «prostom okom» - U Hrvatskoj ne postoji sistematično, odgovorno i strukturirano suočavanje s prošlošću. Ali su intervjuirani zacijelo u cijelu tematiku unijeli mnogo više jasnoće, znanja i uvida koji proizlaze iz njihovog iskustvenog rada.

Osnovni zaključak mogao bi biti da, iako u javnosti ne postoji svijest o važnosti odgovornog procesa suočavanja s prošlošću, stručnjaci i aktivisti iz civilnog sektora itekako su svjesni svih problema koje izostanak takovog suočavanja donosi. Zaključak je gotovo jednoglasan da je Hrvatskoj, kao i čitavoj regiji, na neki način «kucnuo zadnji čas» da se započne sa osmišljenim i strukturiranim procesom suočavanja s prošlošću.

O tome kako bi taj proces trebao izgledati i koje razdoblje bi trebao obuhvatiti postoje vrlo velike razlike u mišljenjima, no čini nam se instruktivnom sugestija jednog od intervjuiranih da modeli suočavanja i rada na prošlosti trebaju ovisiti o tome što se želi postići, s kojom grupom i na kojem nivou javnosti se želi raditi, kao i potreba nijansiranog i specificiranog pristupa s obzirom na grupu, regiju, period prošlosti koji bi se obuhvatio nekim projektom.

Iako se razlikuju u svojim procjenama, intervjuirani ukazuju na dva temeljno različita moguća pristupa: jedan je osobni rad s pojedincima ili u manjim ciljanim grupama, a drugi je zagovarački rad kojim bi se utjecalo na promjene stavova u javnosti i na donositelje odluka (državnu administraciju, Sabor, lokalnu samoupravu).

Iz svega iznesenog, čini nam se da su obje ove razine neophodne i da bi se trebale odvijati istodobno, jer je podjednako važno raditi s traumatiziranim pojedincima i skupinama i lokalnim zajednicama kao i povećavati razinu svijesti u javnosti, odnosno utjecati na političku sferu.

Iako mnogi sudionici ovog ispitivanja pokazuju velik stupanj sumnjičavosti kad su u pitanju državni organi, prisutna je i svijest da bez njihove intervencije i političke volje, taj rad ne bi bio zadovoljavajući niti dalekosežan. Naročito s obzirom na to da je promjene stava u nekim segmentima društva (obrazovanje, stručnjaci, mediji, javnost) gotovo nemoguće provesti bez sudjelovanja vladinih institucija. Također je instruktivno nepovjerenje anketiranih prema tome da država, odnosno njeni organi budu nosioci procesa (osnivanje komisija itd), odnosno da se proces odvija pod utjecajem političkih dnevnih interesa. Utoliko je vrlo zanimljivo i zapažanje da inicijativa i politički pritisak, kao i kasnija kontrola procesa, mora dolaziti iz nezavisnih instanci civilnog društva, to jest suočavanje s prošlošću mora biti neovisan proces.

Anketirani – koje sve možemo smatrati svojevrsnim ekspertima za to područje – također ukazuju na opasnost nestručnog, površnog i nesistematičnog, odnosno

nekontinuiranog bavljenja prošlošću koje bi moglo imati više loših nego poželjnih posljedica.

Sudionici ovog istraživanja također ukazuju na problem financiranja, podrške i povezivanja, kako unutar Hrvatske, tako i regionalno, čak i ako su neki od njih sumnjičavi u odnosu na regionalnu suradnju.

PREPORUKE ZA PROGRAM PODRŠKE QPSW

1. Potreba za podrškom pojedincima/kama koje rade na Suočavanju s prošlosti
 - a) Edukacijom (naprednom)
 - b) supervizijom
 - c) međunarodnim kontaktima/susretima (kvekeri npr)
 - d) prevencijom izgaranja
 - e) razmjenom iskustava
 - f) financijama
 - g) nagrađivanjem – javnim vrednovanjem rada (ovo ne nužno samo na ovoj temi)
 - h) povezivanje i komunikacija , umrežavanje

2. Potreba da QPSW rad bude stabilan, sustavan, održiv, trajan. Aktivno uključivanje zainteresiranih domaćih ljudi kao savjetnika, podržavača, uključivanje u strukture.

3. Potreba za upoznavanjem (osnove !)
 - a) s temom
 - b) s pojmovima
 - c) tko i što radi
 - d) razmjena iskustava
 - e) teorijski okviri
 - f) svjetska iskustva

4. Potreba za prevazilaženjem jaza :
NVO-i /Civilne inicijative vs Udruge proizašle iz Domovinskog rata te vjerske udruge

5. Rad i podrška radu s braniteljima, povratnicima, u lokalnim zajednicama, sa žrtvama rata

6. Uključivanje umjetnosti i umjetnika/ca u mirovni rad/ SsProšlosti

- 7 . Regionalni susreti mirovnjaka na temu Suočavanja s prošlosti – polemičkog tipa, nalaženje različitosti a ne zajedničkih točaka

8. Promocija pozitivnih primjera u javnosti

9. Rad na vrijednostima, etika mirovnog rada, pogotovo «na terenu»

10. Potreba za sređivanjem, uređivanjem, prikupljanjem, objavljivanjem, dokumentacija ljudskopravaških i mirovnih aktivnosti u Hrvatskoj iz 90-ih

11. Dijalog Istre i Vojvodine na temu SsP

12. Izlaženje iz NVO okvira i otvorenost ljudima koji nisu 'organizirani'

13. Stvaranje prostora i uvjeta

- a) da iskusni mirovnjaci rade zahtjevne stvari (s političarima ?)
- b) za otvoren javni razgovor bez podrazumijevanja i implicitnih ograničenja

14. Nalaženje kreativnog pristupa izvan NVO klišeja

15. Dvije razine rada istodobno --- osobni, s pojedincima i grupama i javni – zagovarački. Obje su «prioriteti». Pogotovo u javnosti, pristup mora biti racionalan, utemeljen u činjenicama. Ma koliko individualan rad i iskustva bili bitni, bez rada na političkoj razini (stvaranje «kritične mase» i političke volje) stvar ostaje na razini traume i utoliko – privatna i ograničena.

16. Educiranje javnosti o «koristi rada na prošlosti» i o osnovnim pojmovima vezanim uz prošlost

17. Prevođenje svjetske literature, do objavljivanja nalaza i iskustava grupa koje rade i pojedinačnih iskustava.

.
